

המחנות לעבודות כפייה ליהודים במחוז רדום (1939-1945) – מבט

כללי

שרה בנדר

תחום הגנרלגוברנמן, שהיה בשליטתם הגמורה של הגרמנים, חולק לארבעה מחוזות (דיסטריקטים): ורשה, לובלין, רדום וקרקוב. המחוזות חולקו לנפות, והמושל הגרמני הכללי, הנס פרנק, ישב בקרקוב שנבחרה לשמש עיר הבירה של הגנרלגוברנמן. חלוקתו של הגנרלגוברנמן למחוזות הוסיפה ממד חדש למדיניות הכלכלית של גרמניה הנאצית. את החלוקה הינחתה תפיסה של ההתפתחויות הכלכליות והדמוגרפיות העתידות – בהתאם לעצמתם הכלכלית של כל אחד מהמחוזות – מבחינת אוצרות הטבע, המצב הגאופוליטי והמבנה הטופוגרפי שלהם. התכנון המיוחד למחוז רדום היה תלוי מצד אחד במדיניות הכלכלית הבסיסית, ששאפה ליצור תמורות מהותיות במבנה המשק ולשעבדו לצרכים הגרמניים, ומן הצד האחר היה תלוי במצב הנתון בשטח.

מחוז רדום היה דל יחסית בחומרי גלם, אבל קרבתו למכרות הפחם בשלזיה אפשרה לפתח מפעלים לייצור מתכת, מכונות ונשק, נוסף על תעשיית עץ, עורות ותעשיות אחרות.¹ הגרמנים חילקו את מחוז רדום לעשר נפות: פיוטרקוב טריבונלסקי (Piotrkow Trybunalski) (להלן: פיוטרקוב), ראדומסקו (Radomsko), ינדז'יוב (Jedrzejew), בוסקו (Busko), קיילצה (Kielce), קונסקי (Konskie), טומשוב מזובייצקי (Tomaszow Maz.) (להלן: טומשוב), רדום, סטרקוביצה (Starachowice) ואופטוב (Opatow). ערי המחוז רדום, צ'נסטוכובה (Czestochowa) וקיילצה נהלו כל אחת בנפרד כיחידת מינהל עצמאית.²

בספטמבר 1939, משפרצה המלחמה, מנתה האוכלוסייה היהודית של מחוז רדום כ- 368,000 נפש. בחודשים הראשונים שלאחר הכיבוש נמלטו ממחוז רדום עשרות אלפי יהודים ועל-פי מרשם האוכלוסין שערכו הגרמנים ב-10 במרס 1940 התגוררו במחוז רדום 282,380 יהודים. על-פי הוראותיו של הימלר מ-30 באוקטובר 1939, ושל מפקד הס"ס והמשטרה וילהלם קופה (Koppe), מ-12 בנובמבר 1939, עתידים היו כ-300,000 יהודים ופולנים מחבל ורטגאו (Warthegau), שסופח לרייך, לעבור עד פברואר 1940 לתחום הגנרלגוברנמן. בשל קשיים טכניים ובעיות הקשורות בתחבורה ואספקה, התקשו הגרמנים

¹ C. Madajczyk, *Polityka III Rzeszy w okupowanej Polsce*, Warsaw 1970, p. 561

² A. Rutkowski, "Martyrologia, Walka i Zagłada ludności Żydowskiej w dystrykcie radomskim podczas okupacji hitlerowskiej", *Biuletyn ŻIH*, 1955 NR 15-16, p. 67

בחורף 1939-1940 לבצע את הפינויים הללו בממדים המתוכננים, והעברת הפליטים למחוז רדום התמשכה על פני כל שנת 1940. אלפי יהודים הועברו מוולוצלבק (Wlodek), מפוזנן (Poznan), מלודז' ומגניזנו (Gniezno); אלפים הגיעו ממחוזות אחרים בגנרלגוברנמן וב- 1941 היתוספו למחוז גם פליטים יהודים משלזיה וממחוזות מערביים אחרים, כמו גם 4,000 יהודים מווינה שבאוסטריה. בסוף 1941 הגיע מספר היהודים במחוז רדום לכ- 370,000 נפש לפי מקורות גרמניים, ולכ- 395,000 נפש לפי מקורות יהודיים.³ הגטאות במחוז רדום הוקמו בכמה שלבים. עד פברואר 1941 לא היתה לגרמנים במחוז מדיניות עקיבה באשר להקמת גטאות, ורק בעקבות הוראה של פרנק, שניתנה ב- 20 בפברואר 1941, הוקמו הגטאות במחוז רדום באביב וקיץ 1941 במהירות ובשיטה המונית. מושל המחוז, קרל לאש (Lasch), הצטווה לסיים את הקמת הגטאות עד 5 באפריל 1941, והדעת נותנת שהמועד הזה היה קשור בתכניתיה של גרמניה הנאצית לפלוש לברית-המועצות בקיץ של אותה שנה. על-פי בדיקה זהירה של המקורות ניתן לקבוע שבמחוז רדום הוקמו קרוב ל- 80 גטאות, וכי כבר במחצית השנייה של שנת 1942 החלו הגרמנים בחיסולם הפיסי של יהודי המחוז. בין אוגוסט לנובמבר 1942 ריכזו הגרמנים את יהודי המחוז ב- 11 גטאות מרכזיים ובו בזמן החלו לשלוח אותם בהמוניהם למחנה המוות טרבלינקה. היהודים שנשארו במחוז רדום בסוף שנת 1942 רוכזו בסנדומייז' (Sandomierz), באויאזד (Ujazd), בראדומסקו ובשידלובייץ (Szydłowice). על-פי נתונים סטטיסטיים שריכז ריכרד קורהר (Korherr), הממונה על מדור הסטטיסטיקה במשרדו של הימלר, נותרו במחוז רדום בסוף דצמבר 1942 כ- 29,400 יהודים. מאחר שהפינויים נמשכו גם לאחר מכן, יש להניח כי בפברואר 1943 נותרו במחוז כ- 20,000 יהודים שרוכזו במחנות לעבודת כפייה בתחומי הגטאות לשעבר, או במחנות שהוקמו עם הזמן במפעלים שבהם עבדו.⁴ במשך כל תקופת הכיבוש, מראשית המלחמה ועד לשחרור אחרון האזורים שבמחוז רדום בינואר 1945, הועסקו יהודים בעבודות שונות במחנות לעבודת כפייה שהיו במחוז. במאמר הזה אדון במחנות המרכזיים לעבודת כפייה שהיו במחוז.

א. עבודת היהודים בשירות הגרמנים בפולין בתקופת הכיבוש

³ ארכיון יד ושם (להלן: איו"ש) JM/3535, 44K, עמ' 29-30; Rutkowski, "Martyrologia", pp. 76-77, 88-93.

⁴ "Obozy hitlerowskie na Ziemiach polskich 1939-1945", *Informator* Eksterminacja Żydów, ראה גם *encyklopedyczny*, Warsaw 1979, pp. 48, 58, 81 na ziemiach polskich w okresie okupacji hitlerowskiej, *Zbiór dokumentów*, Warsaw 1957, p. 322. ראה גם *השואה בתיעוד*, בעריכת יצחק ארד, ישראל גוטמן, אברהם מרגליות, ירושלים תשל"ח, עמ' 266.

תחת שליטתה של גרמניה הנאצית היה ליהודים ערך כמאגר אנושי שניתן להשתמש בו בתור כוח עבודה במסגרת מאמץ המלחמה. השימוש ביהודים בתור עובדי כפייה בשטחים הכבושים היה שיקול מוקדם במדיניות הגרמנית כלפי היהודים, ועובדה זו ניכרת בדברים שכתב פרנק עוד באוקטובר 1939: "דחוף ביותר להנהיג עבודת כפייה ליהודים. יש להוציא את היהודים מהערים במידת האפשר ולהעבידם בכבישים..."⁵ ב-26 באוקטובר 1939 הוציא פרנק צו ראשון שחייב את היהודים בעבודת כפייה בתחומי הגנרלגוברנמן.⁶ את כתיבת התקנות שנגעו לגיוסם של היהודים לעבודה הטיל פרנק על פרידריך וילהלם קריגר (Krueger), המפקד העליון של הס"ס והמשטרה בגנרלגוברנמן. התקנות הגבילו את חופש התנועה של היהודים, אסרו עליהם לעבור ממקום למקום וחייבו רישום של כל הגברים היהודים בני 14-60. בתקנה נוספת של קריגר, מ-11 בדצמבר 1939, חויבו היהודים בעבודת כפייה למשך שנתיים, עם אפשרות להארכה.⁷ לשם ביצוע המדיניות הגרמנית במינהל האזרחי של מחוז רדום, כמו גם במקומות אחרים במחוז, הוקם מנגנון אדמיניסטרטיווי לביצוע המדיניות הגרמנית; מושלו, שהיה כפוף לפרנק, ריכז בידיו את כל הסמכויות. קרל לאש היה מושל מחוז רדום בין 1939 ל-1941 ואחריו מילא את התפקיד ד"ר ארנסט קונדט (Kundt).

כדי לגייס עובדים בשטחי הכיבוש החלו הגרמנים בחטיפות מאולתרות של נשים וגברים יהודים ברחובות הערים בפולין. היהודים, שבמשך כל שעות היום נלכדו בלא כל הבחנה, הוכרחו לעבוד עבודת פרך בקסרקטינים של החיילים הגרמנים, לפנות הריסות, לסחוב משאות וכדומה. העבודה המשפילה לוותה בהתעללות ובמכות, ולא פעם אירע שמסמכי העובדים הוחרמו כדי לחייבם להתייצב פעם נוספת באותו מקום עבודה. עקב המשמעת הקשוחה, תנאי התברואה וההיגיינה הקשים במקומות העבודה תש כוחם של העובדים, בריאותם התערערה והם התקשו לעמוד במאמץ הנדרש ובתוך חודשים מועטים מצאו מקצת העובדים את מותם בשעה שהיתר הגיעו למצב של תשישות מוחלטת ובריאות לקויה. היודנרטים בקהילות השונות, שהיו ערים לחומרת המצב ולחטיפות ששיתקו את חיי היום-יום של הציבור היהודי, פנו לס"ס ולמשטרה הגרמנית והציעו לספק להם מכסות יומיות של עובדים כדי להפסיק את החטיפות ברחובות. משה קרנר, עסקן ציוני וחבר לשעבר בסנאט הפולני, סיפר לימים כי בדצמבר 1939 פנה היודנרט בוורשה אל השלטונות הגרמניים

⁵ *Das Diensttagebuch des deutschen Generalgouverneurs in Polen 1939-1945*, Deutsche Verlags-Anstalt, Stuttgart 1975, p. 46

⁶ Eksterminacja, pp. 202-203

⁷ שם, עמ' 204.

בהצעה לספק להם מדי יום מספר קבוע של אנשים לעבודה כתנאי להפסקת החטיפות.⁸ כדי לעמוד במשימה ולספק את מכסת העובדים הקבועה, החלו היודנטים להרכיב רשימות של גברים שחויבו מדי חודש בחודשו לצאת למספר ימים קבוע לעבודה מחוץ לגטו. אלכסנדר ביברשטיין, רופא בקרקוב (אחיו של ראש היודנט המקומי), מספר כי היודנט חילק את יהודי העיר על-פי אזורים, והגברים בכל אזור חויבו להתייצב לעבודה אחת לשבוע ביום מסוים.⁹

בדרך כלל התקשו היודנטים לעמוד בדרישה לגייס מדי יום אלפי יהודים לעבודה, הן בשל המעמסה הארגונית והן בשל הקשיים שנבעו מגיוס כולל. רבים מן הגברים שאולצו להתייצב לעבודה השיגו שחרורים מסיבות שונות, ולא מעטים מתוכם שכרו מחליפים בתשלום. היודנטים החליטו אפוא לשנות את השיטה וקבעו קבוצות עבודה (או פלוגות עבודה) קבועות. אלה הורכבו בדרך כלל מעניי הקהילה שנותרו ללא מקורות פרנסה בתנאים החדשים שיצר משטר הכיבוש, ומפליטים חסרי-כל שנאלצו לעבוד למחייתם בכל עבודה אפשרית.¹⁰ מאחר שהכסף שהבטיחו הגרמנים לשלם לעובדים לא הגיע, שילם בדרך כלל היודנט המקומי את שכר הפועלים, שהיה דל וזעום. ביומן שכתב אדם צ'רניאקוב, ראש היודנט בגטו ורשה, בולט החשש שהיודנט לא יוכל לספק את מכסת הפועלים, שהלכה וגדלה עם הזמן, כמו גם הדאגה למצוא מקורות לתשלום שכרם – נושא שהטריד את צ'רניאקוב בלא הרף.¹¹ במקומות מסוימים נמשכו החטיפות למרות ארגון העבודה בידי היודנט. היו פועלים יהודים שיצאו לעבודה מדי בוקר וחזרו לבתיהם בערב, והיו שנשלחו למחנות עבודה שהוקמו לעבודות עונתיות.

כללו של דבר, מראשית המלחמה עד אמצע שנת 1940 הועסקו היהודים בעבודות פרך מאולתרות, בעבודות שירותים במסגרת קבוצות עבודה ובביצוע פרויקטים שונים. לאחר מכן, משהוחלט לשלוח את הפועלים היהודים למקומות עבודה שבהם בוצעו פרויקטים גדולים בסלילת כבישים, ייבוש ביצות וכיוצא באלה הטילו הס"ס והגסטפו את ארגון עבודת היהודים על רשויות השלטון האזרחי בגנרלגוברנמן. בעניין הזה מצטט ישראל גוטמן את הנס פרנק, שכתב ביומנו בספטמבר 1940 כי מעתה יש להתייחס ליהודים כאל יסוד בעל ערך, ובנאום

⁸ ישראל גוטמן, בעלטה ובמאבק, תל אביב-ירושלים, עמ' 99. המאמר באסופה הזאת הופיע בשתי גרסאות נוספות: ראה ישראל גוטמן, "עבודת היהודים בשירות הגרמנים במזרח אירופה במלחמת העולם ה-2", ציון, שנה מ"ג, חוברת א-ב (תשל"ח); ראה גם ישראל גוטמן, "הקונפציה של העבודה בתפיסת היודנט ומשמעותה במציאות", בתוך דמות ההנהגה היהודית בארצות השליטה הנאצית, ירושלים תש"ם.

⁹ איו"ש, 03/2362.

¹⁰ T. Berenstein, "Praca przymusowa Żydów w Warszawie", *Biuletyn Żydowskiego Instytutu Historycznego*, no. 45-46, pp. 42-93. (להלן: BZIH).

¹¹ אדם צ'רניאקוב, יומן גיטו וארשה, ירושלים תש"ל, עמ' 92.

שנשא בברלין בנובמבר 1941 הוסיף פרנק באותו עניין שלא כל היהודים הם בבחינת טפילים, וכי בעלי המקצוע שביניהם עוסקים בעבודות ייצור המקלות על התעשייה הגרמנית.¹²

מתברר שעם הזמן נתנו הגרמנים את דעתם על ערכה של העבודה היהודית והחלו לתכנן כיצד לנצלה באופן מוחשי יותר – בייחוד בעקבות ההתפתחויות בחזית המלחמה והצורך הגובר של הרייך בכוח-אדם זול. התפיסה הזאת באה לידי ביטוי עוד בחודשים הראשונים ליישום הפתרון הסופי, בחילוקי הדעות שהתגלעו בין הס"ס והאיינזאצגרופן במזרח, שביצעו את רצח היהודים, לבין הממשל האזרחי והוורמכט, שהיו מעוניינים להשאיר בחיים את היהודים הדרושים לעבודות שונות. בדצמבר 1941, בדיון-וחשבון על חיסול יהודי ליטא, כתב קרל יגר (Jaeger), מפקד אינזצקומנדו 3 שבאיינזאצגרופה A, כי 15% מיהודי ליטא שנתרו בחיים הם בבחינת "יהודים עובדים" (Arbeitsjuden) וכי התקשה לחסלם משום שנתקל בהתנגדות מצד הממשל האזרחי והוורמכט.¹³ העימותים בין הרשויות השונות סביב הסוגייה הזאת נמשכו גם בשנים 1942-1943, הן בגנרלגוברנמן והן בחבלים המזרחיים, כגון אוסטלנד ומחוז ביאליסטוק (Bezirk), שבהם נותרו בחיים יהודים גם לאחר הגירושים הגדולים בגנרלגוברנמן, שבוצעו במחצית השנייה של 1942, והביאו למעשה לחיסולם של רוב יהודי פולין.

הוויכוח על ניצול כוח העבודה היהודי בגנרלגוברנמן בלט עוד יותר במחצית השנייה של שנת 1942, בעקבות התנגדותן ומחאותיהן של השלוחות השונות של הוורמכט שהיו ממונות על האספקה והחימוש, כמו גם של בעלי מפעלים גרמניים שגייסו כוח עבודה יהודי. שיקולי הוורמכט הושפעו במידה רבה מן המעבר ממלחמת הבזק (Blitzkrieg) למלחמה מתמשכת עקב התפתחויות בחזית הסובייטית-הגרמנית, שהקרבות המכריעים בה התחוללו בתקופה שבין אוגוסט 1942 לפברואר 1943. לא זו בלבד שהמפלות בחזית החלישו את הצבא הגרמני, אלא שהן צמצמו גם את הפוטנציאל של המשק הגרמני כולו, ובייחוד כשהחלו מטוסים של בעלות הברית לתקוף את מרכזי התעשייה הצבאית בגרמניה. שלוחות של הוורמכט שהופקדו על האספקה והחימוש תכננו באותם ימים להרחיב במידה ניכרת את הייצור בשטח הגנרלגוברנמן, ושקלו להעביר מפעלים מתחום הרייך לאזור שאינו נתון להפצצות מן האוויר. בתכניות האלה יועד מקום לא מבוטל לכוח עבודה יהודי המוני.¹⁴

¹² גוטמן, בעלטה, עמ' 101-102.

¹³ דוח יגר, 1 בדצמבר 1941, איו"ש, 018/245.

¹⁴ אהרון אייזענבאך, "די אויסראטונג פאליטיק פון די דייטשע מאכט ארגאנען לגבי דער יידישער באפעלקערונג אין פוילן אין פעריאד 1939-1945", בלערטער פאר געשיכטע 2 (דצמבר-ינואר 1949), עמ' 45.

בקיץ 1942, בעקבות הגירוש הגדולים מתחום הגנרלגוברנמן, גירוש שבהם נשלחו להשמדה מאות אלפי יהודים ממחוזות ורשה ורדום, הוצאו עשרות אלפי יהודים ממערכת הייצור. הגנרל פון גינאנט (von Gienanth), המפקד הראשי של הוורמכט בגנרלגוברנמן, שלח ב-18 בספטמבר 1942 תזכיר בעניין הזה אל הפיקוד העליון של הוורמכט, בזו הלשון:

פינויים של יהודים, שהחלו בלא שתינתן על כך למרבית רשויות הוורמאכט הודעה מוקדמת, גרם לקשיים ניכרים בגידול [הייצור] ולעיכובים בייצור המלחמתי השוטף. עבודות הדרושות לס"ס בדרגת "דחיפות חורף" אינן יכולות להתבצע במועד... לפי הנתונים של המדור הראשי לעבודה בממשלת הגנרלגוברנמן, ש"ב], המספר הכולל של כוח העבודה מהווה יותר ממיליון, ממנו מעל ל-300 אלף יהודים, בתוכם כמאה אלף פועלים מקצועיים. במפעלים העובדים בשביל הוורמאכט נע מספר הפועלים היהודים המקצועיים בין 25% ל-100%, ובמפעלי הטקסטיל העובדים בשביל הביגוד החורפי הם מהווים 100% [מסך העובדים]. במפעלים אחרים, לדוגמה בייצור הרכב החשוב מדגם 'פורמן' (Fuhrmann) ו'פלקאו' (Pleskau) כוחות המפתח, מרכיבי הגלגלים, הם בעיקר יהודים, ומרכיבי המושבים, חוץ מיוצאים מן הכלל, הם יהודים. בחברות פרטיות להכנת מדים מועסקים כיום בסך הכל 22,700 פועלים, מהם 22,000 יהודים (97%), וכ-16,000 מהם כוחות מקצועיים (מפעלי טקסטיל ועור). במפעל אחד המעסיק 168 פועלים, על טוהרת העבודה היהודית, מרכיבים כלי רכב צבאיים, וכלל הרכב הרכבים בגנרלגוברנמן ובאוקראינה, ובאופן חלקי גם ברייך עצמו, תלויה בו בלבד. סילוק מידי של היהודים יגרום לפגיעה ניכרת בפוטנציאל המלחמתי של הרייך ולעצירה מיידית של האספקה לחזית ולגייסות הצבא בגנרלגוברנמן... את היהודים ניתן לשחרר רק לאחר שיוכשרו להם המחליפים, וזאת צעד אחר צעד... עד אז אנו מבקשים לדחות את פינויים של היהודים העובדים במפעלים מקצועיים.¹⁵

פניותיהם של אנשי הצבא והתעשייה לס"ס לשחרר יהודים עובדים מגירוש כדי לנצלם במפעלי תעשייה של הצבא הגרמני, לא הניבו בדרך כלל תוצאות משביעות רצון. הימלר נימק את סירובו בטענה שהשמדת היהודים היא נושא פוליטי בעל עדיפות עליונה הדוחה כל שיקול אחר. בין 20 ל-22 בספטמבר 1942 התקיימה התייעצות במטהו של היטלר ונדונה בה בעיית העבודה היהודית. הדיון התפתח לעימות בין הימלר לאלברט שפאר (Speer), שר החימוש, ופריץ זאוקל (Sauckel), הממונה על אספקת כוח האדם לתעשיית החימוש. שפאר ניסה לשכנע את היטלר שתעשיית הנשק תגיע לשיא תפוקתה רק אם אסירי המחנות יעבדו תחת הפיקוח של משרדו ולא של הס"ס. עקב כך הורה היטלר לעכב זמנית את סילוק היהודים המועסקים במפעלי החימוש של הגנרלגוברנמן, אולם בו בזמן ציווה להרחיק את היהודים מתחומי הרייך עצמו ומן השטחים המסופחים לו.¹⁶ בהוראה של הימלר מ-9

¹⁵ השואה בתיעוד, עמ' 231.

¹⁶ אייזנבאך, "די אויסראטונג פאליטיק", עמ' 54-55. הימלר, שלא יכול היה להתעלם מהנחיה ישירה של היטלר, נקט תחבולות למיניהן כדי לשמור על שליטתו ביהודים שנותרו כדי שיושמדו בבוא היום. לפי שעה החליט לנצל את המצב לטובת האינטרסים הכלכליים של הס"ס ובאמתלה של שיקולים ביטחוניים החליט להעביר את כוח העבודה היהודי למרותם של מוסדות הס"ס. תכניתו זו לא התייחסה רק לגנרלגוברנמן, אלא גם לשטחים שסופחו לרייך כגון לודז', או שטחים כבושים כגון ביאליסטוק. בעקבות צעדיו אלה של

באוקטובר 1942, הן בהמשך להתייעצות במטהו של היטלר והן בתשובה לתזכיר ששלח פון גינאנט, כותב הרייכספירר ס"ס כדלקמן:

...הוריתי לרכז את כל אלה המכונים פועלי החימוש העובדים רק בסדנאות חייטות, נגרות וסנדלרות, במחנות ריכוז במקום... על הוורמאכט למסור לנו את ההזמנות ואנו מתחייבים להמשיך לספק את דברי הביגוד המבוקשים... יהודים הנמצאים במפעלי חימוש ממשיים, כלומר בסדנאות לנשק, סדנאות לרכב וכדומה, יש להוציא צעד אחר צעד. בשלב הראשון יש לרכזם באולמות נפרדים במפעלים; בשלב השני באותה התפתחות יש לרכז את העובדים באולמות נפרדים במפעלים סגורים, תוך ביצוע חילופין אפשריים, על-מנת שנקבל בגנרלגוברנמן רק כמה מפעלים-מחנות ריכוז סגורים. אז נחתור להחלפת כוח העבודה היהודי בפולנים, ואת מרבית המפעלים-מחנות [נחתור] לרכז במפעלים-מחנות ריכוז יהודיים גדולים במזרח הגנרלגוברנמן. אולם גם משם יהיה על היהודים להיעלם באחד הימים, בהתאם לרצונו של הפיהרר.¹⁷

במשא-ומתן נוסף בעניין כוח העבודה היהודי שהתנהל בין קריגר לבין נציגי הוורמכט בגנרלגוברנמן במחצית השנייה של אוקטובר 1942, הגיעו הצדדים להסכם שקבע כי הפועלים היהודים יעברו מיון נוסף ואלה שיימצאו חיוניים יסומנו מחדש. נקבע כי מחנות העבודה שיקים הוורמכט יועברו לפיקוח של הס"ס ולפי שעה יש להחזיק את היהודים בקסרקטינים בקרבת המפעלים. הס"ס התחייב שלא לפנות את היהודים שיועסקו במפעלים שיוקמו, אולם באחד מסעיפי ההסכם הודגש כי חיסול הדרגתי של כוח העבודה היהודי וסילוקו מתהליך הייצור היא מטרה שרירה וקיימת.¹⁸

מסע הגירוש והיסולם הפיסי של יהודי הגנרלגוברנמן, שהחל באביב 1942 ונמשך עד סוף אותה שנה, פגע ברוב המפעלים במחוזות השונים; רק כמה עשרות אלפי יהודים הוסיפו לעבוד במחנות-ריכוז ובמחנות לעבודות כפיים גם בשנים 1943-1944, בשעה שעשרות אלפים אחרים, שהיו כשירים וחיוניים לעבודה, נשלחו למוות.

ב. עבודות כפייה במחוז רדום עד הגירוש הגדול בסתיו 1942

עם הכיבוש הציפו אלפי גרמנים את הערים המרכזיות במחוז רדום ותפסו את דירותיהם של האזרחים המקומיים. ב-8 בספטמבר 1939 נכנסו הגרמנים לרדום והחלו מיד לחטוף יהודים כדי שיעבדו בהעברת רהיטים ובסידורים שונים בבתי שתפסו. בימים הראשונים לכיבוש הגרמני נמנו עם חוטפי היהודים לעבודה אנשי חיל האוויר הגרמני ואנשי ס"ס וגסטפו, והם העבידו את היהודים בניקוי הסוסים והאורות, בפריקת פחם למרתפי דירותיהם ועוד.

הימלר התחדשו חילוקי הדעות בין הימלר לשפאר. ראה שרה בנדר "בין פרודוקטיביזציה לפינוי", דפים לחקר תקופת השואה י"ג (תשנ"ו), עמ' 86.

¹⁷ השואה בתיעוד, עמ' 231. ראה גם ישראל גוטמן, יהודי וארשה 1939-1943, גיטו מרד מחתרת, תל אביב 1977, עמ' 344-345.

¹⁸ שם, עמ' 345.

באוקטובר 1939 ציוו הגרמנים על חברי "הוועד היהודי הזמני" בעיר להכין רשימות של כל התושבים היהודים על-פי גיל, מקצוע והשכלה. על-פי הרשימה הזאת חויבו, כעבור מספר שבועות, אלפים מיהודי העיר לצאת מדי יום לעבודה.¹⁹ בסוף שנת 1939 הפסיקו הגרמנים את המצוד אחר יהודים לעבודות כפייה במחוז רדום, מאחר שהיודנרטים שהוקמו בינתיים הצליחו לספק להם אלפי פועלים יהודים שיצאו מדי יום לעבודתם וישבו עם ערב. היודנרט בעיר רדום, שהוקם בדצמבר 1939, סיפק לגרמנים מדי יום כ- 2,500 פועלים; בצ'נסטוכובה סופקו בשנת 1940 בממוצע כ- 2,500 פועלים ביום, בשנת 1941 סופקו מדי יום כ- 4,800 פועלים, ומ- 15 בדצמבר 1941 עד האקציה הראשונה (ב- 22 בספטמבר 1942) סופקו לגרמנים מדי יום כ- 7,500 פועלים יהודים; בפיוטרקוב סיפק היודנרט מ- 2 בדצמבר 1939 1,000 פועלים מדי יום מכלל 2,500 הגברים בגיל עבודה שהיו בגטו; בטומשוב יצאו מדי יום 1,000 יהודים לעבודה, בסטשוב (Staszow) 500, בקוז'ניצה (Kozienice) 400, באופוצ'נו (Opoczno) 400, בשידלובייץ 500, ברדומסקו 1,200, בז'ארקי (Zarki) 200 ועוד.²⁰

בספרו *שלושה חודשים בגיהנום הנאצי* ברדום מספר ארנולד רוזנפלד שעוד בטרם הוקם היודנרט ברדום סיפקו פקידי ועד הקהילה לגרמנים מספר גדול של פועלים לעבודה, אך כשחזרו הפועלים וסיפרו על התנאים במקום והמכות שספגו, על ההתעללויות ועל העבודות הלא יצרניות שנצטוו לבצע, לא הצליחה הקהילה לגייס את מכסת העובדים הדרושה. רוזנפלד מוסיף כי במצב הזה

הגרמנים כבר אינם מחכים שהקהילה תספק להם את העובדים שדרשו, והם לוקחים בעצמם את האנשים לעבודה... בדרך כלל היו [הגרמנים] מגיעים בשעות הבוקר המוקדמות ומוציאים יהודים מן הבתים. נוסף על כך היו מארגנים מצוד ברחובות העיר... בוקר בוקר ניתן היה לראות את הגרמנים דופקים על דירותיהם של היהודים, אחר כך באה השאלה "יהודי" (Jude)? וקודם שהספיק לענות כבר היו מריצים את היהודי במדרגות, ערום למחצה, ובדרך כלל גם מכים אותו בקתות הרובים. למטה כבר מחכה קבוצת עבודה של יהודים, שאליה עליו להצטרף כדי לצאת ביחד למקום הריכוז.²¹

בכל נקודת יישוב שהיו בה יהודים, ולו הקטנה ביותר, חויב היודנרט במקום לספק מכסה מסוימת של פועלים לעבודה. העבודה, שתמורתה לא קיבלו הפועלים כל תשלום, לוותה בהשפלות ובפגיעות גוף, שלעתים הסתיימו במוות, ומציאת הפועלים לוותה בסחר-מכר. גם במחוז רדום כבמחוזות אחרים בגנרלגוברנמן, נמסר במשך הזמן הטיפול במציאת פועלים לעבודה לידי היודנרטים, ואלה הקימו קבוצות עבודה מיוחדות שהורכבו לרוב מן השכבות

¹⁹ ראדום, ארגוני יוצאי ראדום בישראל ובתפוצות, 1961, עמ' 225.

²⁰ A. Rutkowski, "Hitlerowskie obozy pracy dla Zydow w dystryctie Radomskim", BZIH, no. 17-18, p. 107

²¹ Arnold Roswnfeld, *Trzy miesiace w piekle nazistowskim w radomiu*, pp. 13-14

החלשות באוכלוסייה. העשירים שחיבו לצאת לעבודה פדו את עצמם בכסף; בכספים הללו הקימו היודנטים קרנות מיוחדות ששילמו את שכר הפועלים המחליפים וממלאי המקום שבאו בתקופה הראשונה לכיבוש מקרב עניי הקהילה והפליטים היהודים שהגיעו לגנרלגוברנמן לאחר שגורשו מן השטחים שסופחו לרייך. ברוב ערי המחוז שולם בראשית 1940 חמישה זלוטי ליום, ובמשך הזמן צומצם השכר בדרכים שונות, על-אף התייקרותם של מוצרי המזון: ביולי 1941 שילם היודנט ברדום לפועלים בקבוצות העבודה בין תשעה לשנים-עשר זלוטי בלבד עבור שלושה ימי עבודה בשבוע, ונוסף על כך קיבל הפועל בין שניים לארבעה קילוגרם לחם לשלושה ימים נוספים בשבוע; בפיוטרקוב, למשל, שילם היודנט בפברואר 1940 לפועל יהודי 25 זלוטי בחודש בעבור 28 ימי עבודה. היו יודנטים שהקשו את לבם כלפי היהודים העניים ואיימו עליהם שאם לא יצאו לעבודה יישלחו למחנות רחוקים ולא יוכלו לשוב לגטו. היהודים העניים בראדומסקו הגיבו במרד גלוי על יחסו של היודנט המקומי כלפיהם ועל מדיניותו בכל הנוגע לגיוס יהודים לעבודה.²²

בשנים 1940-1942 עבדו היהודים במחוז רדום בעבודות כפייה במחצבות, בסלילת כבישים, בהשקיה והטיית נהרות, בכריתת עצים ביערות, בפינוי הריסות לאחר הפצצות, בבניית ביצורים על נהר הוויסלה, בכריית כבול, בהנחת כבלים תת-קרקעיים, בבתי חרושת ללבנים, בפינוי שלגים ועוד. במקומות אחרים שובצו יהודים לעבודה ככוח עזר עירוני והועסקו בתור שליחים, שומרי בתים ודוורים. אולם רוב מכסות כוח העבודה היהודי הופנו למפעלי תעשייה גדולים ששירתו את הצבא הגרמני, ורוכזו ברדום, בצ'נסטוכובה, בקייילצה, בסטרכוביצה, באוסטרובייץ, בסקרז'יסקו קמיינה (Skarzysko Kamienna) (להלן: סקרז'יסקו), בקונסקי, בטומשוב ועוד.

הוורמכט שאף להגביר את קצב הייצור הצבאי, ובדין-וחשבון של הפיקוח על החימוש (Ruestungsinspektion), מ-24 בינואר 1940, צוינו שמונה מפעלים צבאיים בתחום הגנרלגוברנמן כמפעלים חשובים ביותר, מהם חמישה במחוז רדום. במטרה להרחיק גורמים של "המינהל האזרחי" בממשלת הגנרלגוברנמן, כדי שלא לעכב את הייצור, הוכפפו מפעלי התעשייה הצבאית בגנרלגוברנמן לפיקוח על החימוש, וניהול המפעלים במחוז רדום נמסר לחברות גרמניות, שנציג מטעמן ישב במפעל וניהל אותו כדלקמן: את ניהול מפעלי התחמושת בסקרז'יסקו קיבלה חברת (Hasag) Hugo Schneider AG ו-Roechling Trust, את ניהול מפעלי הפלדה באוסטרובייץ קיבלה חברת Reichswerke AG fuer Berg u Huetebetriebe "Herman, את ניהול המפעלים לברזל ופלדה בסטרכוביצה קיבלה חברת "Steyr-Daimler-Goering" Werke, ואת ניהול בית-החרושת לנשק ברדום קיבלה חברת

²² Rutkowski, "Hitlerowskie", p. 108

Puch AG.²³ נוסף על כך הקימו הגרמנים רשת מחנות עבודה ליהודים, שהוקמה קרוב למפעלים ולבתי חרושת שונים ונוהלה בידי ממשלת הגנרלגוברנמן. העובדים במחנות הללו יועדו לעבודות לטווח ארוך, כגון השקיה, מחצבות והטיית נהרות. מקצת המחנות היו שייכים למחנות הריכוז ונשמרו בידי אנשי ס"ס ומשטרה, מקצתם התקיימו פרקי זמן קצרים, משום שחוסלו עם סיום העבודה, ואילו אחרים התקיימו למשך זמן ארוך יותר, עד הגירוש ההמוני של יהודי המחוז, בסתיו 1942.

במחנה זאוואדה (Zawada), למשל, חמישה ק"מ מטומשוב, עבדו כמה מאות מיהודי הסביבה בהטיית נהר הוולבורקה (Wolborka). העבודה היתה קשה במיוחד, הן משום שהתבצעה במים שהגיעו עד הברכיים, והן בשל התנאים הסניטריים הנוראים. למעלה מ-360 יהודים עבדו במקום ורבים מהם נמלטו; הנמלטים, שמוצאם היה מפיוטרקוב, נרדפו בידי היודנרט המקומי, שלא בחל באמצעים להחזיר את הבורחים לעבודה והסתייע לשם כך במשטרה ובכוחות עזר גרמניים. במחנה סיטקוב (Sitkow), בנפת קיילצה, עבדו יהודים במחצבות מקומיות; בנפת פיוטרקוב היו מספר מחנות, שאחד מהם, ובו 300 אסירים יהודים שעבדו בהטיית אחד הנהרות באזור, חוסל עוד ב-1941. במחנה שנדז'שוב (Sedziszow), בנפת ינדז'וב, שהוקם בשנת 1940, היו כ-700 אסירים יהודים, ובכללם נערים בני שלוש-עשרה שעבדו בבניית בתים, בהקמת מסילת ברזל, בהרחבת תחנת הרכבת המקומית, בפריקת פחם וכיוצא בזה.²⁴

המחנות בווישניובקה (Wisniowka), שעבדו בהם כ-500 יהודים, ובמלוגושץ' (Malogoszcz), שבהם עבדו כ-300 אסירים, התקיימו עד ספטמבר 1942 והאסירים עבדו שם במחצבות. המחנה בווישניובקה, שלא כרוב המחנות באותם ימים, היה מחנה סגור שנשמר בקפידה רבה בידי אוקראינים. כ-200 יהודים ממחנה רנז'יני (Redziny), שבנפת ראדומסקו, עבדו במפעלי הסידן ואפנורוד (Wapnorud); 800 האסירים במחנה ידלניה (Jedlnia) עבדו בסלילת כבישים בחברת Strassenbau Keller, ואילו למחנה וולנוב (Wolanow) היה אופי שונה – 600 האסירים היהודים שהוחזקו בו עבדו בחוות הסביבה בעבודות פחות, בנייה, צביעה, נגרות וכיוצא באלה. מקצת האסירים במחנה קרושנו (Kruszyna) הועסקו בעבודות השקיה, אבל רובם עבדו במחסני האספקה של הוורמכט בהעמסת קרונות ופריקתם. פועלים יהודים מגארנק (Garnek), מטופיש (Topisz) ומגידלה (Gidle), בנפת ראדומסקו, עבדו במפעלי Wassserwirtschaft-Inspektion, והאסירים בז'ארקי עבדו במפעלי Chemische Werke A.G. Brieg.²⁵

²³ פליציה קראי, *המוות בצהוב*, ירושלים תשנ"ד, עמ' 15-17.

²⁴ Rutkowski, "Hitlerowskie", p. 109

²⁵ שם, עמ' 110.

במהלך שנת 1940 נדרשה האוכלוסייה היהודית במחוז רדום לספק מכסות של פועלים צעירים למחנות עבודה במחוז לובלין. מספרם המדויק של הנערים היהודים שנשלחו ממחוז רדום לעבודות כפייה במחוז לובלין אינו ידוע, אבל הדעת נותנת שמדובר באלפים, משום שמצ'נסטוכובה לבדה נשלחו באביב 1940 כ- 1,000 נערים למחוז לובלין, ובאוגוסט 1940 הועברו לשם עוד 1,200 נערים. ידוע לנו שלמחוז לובלין נשלחו עובדים גם ממקומות אחרים כגון מראדומסקו, מינדז'יוב, מסטרקוביצה, מפיוטרקוב ומאופטוב. היודנטים במחוז לובלין הפעילו לחץ וסחיטה כדי לגייס פועלים, וכשלא הצליחו להשיג פועלים במספר הדרוש, כפי שקרה באופטוב או בגלובאצ'וב (Glowaczow), ערכו היודנטים מצוד ברחובות בסיועה של המשטרה הגרמנית.²⁶

שלוש קבוצות של צעירים יהודים נשלחו מן העיר רדום בקיץ 1940 למחנות העבודה בסביבת לובלין. לפני יציאתם קיבלו צעירים רבים צו ממחלקת העבודה של היודנט ברדום, שהורה להם להתייצב לפני ועדה שתבחר את הכשירים מביניהם לעבודה של כמה שבועות. כל מי שניסה לחמוק מן הגזרה הוזזה שהוא צפוי לעשר שנות מאסר ולהחרמת רכשו. אימהותיהם של הצעירים הכינו ילקוטי גב, שמו בהם כל שיכלו לתת לבניהן צידה לדרך וליוו אותם למקום מושבה של הוועדה. בראש הוועדה ישב רופא שבדק, יחד עם חברי הוועדה, את כשירותם הפיזית של המועמדים. תמורת 400 זלוטי ניתן היה להשתחרר מן הבדיקה, אבל הגסטפו הקיף את הבניין ומי שנכנס לחדר הבדיקה לא יכול היה לצאת עוד. בערב הוצאו הנבחרים והובלו לתחנת הרכבת, ובני משפחותיהם לא הורשו להיפרד מהם. הקבוצה הראשונה, שמנתה כ- 1,000 צעירים, יצאה ב- 20 באוגוסט 1940. הצעירים הוכנסו לקרונות, 50 איש בכל קרון, ונלקחו לסדנאות של התעשייה הצבאית הגרמנית בלובלין בשטח מחנה השבויים שברחוב ליפובה (Lipowa) מספר 7.²⁷ אלפי הנערים היהודים שהגיעו ממחוז רדום ללובלין נשלחו לעבודה במחנות בלז'ץ, צ'שאנוב (Cieszanow), טרווניקי, נארולה (Narola) ומירצ'ה (Mircze). במחנות האלה, שנשמרו בידי אנשי ס"ס, הועסקו האסירים בבניית ביצורים ובחפירת תעלות בקרבת הגבול עם ברית-המועצות. נוסף על כך עסקו האסירים בכריתת עצים ביערות, בהטיית נהרות, בייבוש ביצות, בסלילת כבישים ועוד. בשל הקרבה לגבול הסובייטי וכדי למנוע ניסיונות בריחה, היו תנאי העבודה וחיי האסירים במחנות האלה קשים במיוחד, והגרמנים אכפו משמעת נוקשה ועונשים חמורים. בראש מחנה צ'שאנוב, שבו עבדו כ- 1,000 צעירים מרדום, עמד מיור דולף (Dolf), לשעבר איש הוורמכט. האסירים במחנה הוכו מכות קשות, החולים נרצחו ורבים נספו בזמן העבודה. באחד הלילות הצטוו 100 אסירים, בהוראתו של דולף, לרוץ ערומים לעיירה צ'שאנוב ולחפור שם בורות בבית העלמין

²⁶ שם, עמ' 111.

²⁷ ראדום, עמ' 228.

המקומי. כולם נורו במקום חוץ משלושה שהצליחו לברוח. במחנה בצ'שאנוב נצמדו שומרי הס"ס אל האסירים, בייחוד למי שעבדו על-יד גדר הגבול הרוסי, כשני קילומטרים מן המחנה. השומרים הלכו אחרי האסירים כצל, גם אחרי מי ששקעו עד מותניהם במים, ודקרו אותם בלי הרף בכידונים. כל צעד לעבר הגבול יכול היה להביא לחיסולו של האסיר, ואף-על-פי-כן היו מי שהצליחו להימלט לשטח הסיפוח הסובייטי.²⁸

מבין הנמלטים מצ'שאנוב היו שכתבו הביתה וסיפרו על הרעב והתנאים הקשים במחנה. הידיעות הקשות עברו מפה לאוזן וברדום, למשל, מיהרו האימהות ליוזנרט וביקשו את התערבותו. הן התלוננו שרימו את בניהן ושלחו אותם לעבודות פרך, וכעבור שבועיים נכנע היוזנרט ללחצן ושלח לצ'שאנוב חבילות מזון שאספו המשפחות, מן הסתם באישור הגרמנים. נציגי היוזנרט נסעו מרדום לצ'שאנוב מדי שבוע כדי לבחון את המצב לאשורו, ולפעמים הביאו חזרה בחורים מוכים וחבולים ואחרים ששחררו בשל תשישות ומחלה. כעבור חודשיים, באוקטובר 1940, פורק המחנה והאסירים הוחזרו ללובלין. מקצתם נשאר לעבוד במחצבות לובלין, ואלה שנמלטו או שוחררו וחזרו לרדום, התחמקו עוד חודשים רבים מיציאה לעבודה.²⁹

עד חיסולה של רוב האוכלוסייה היהודית במחוז רדום, בראשית 1943, סיפקו היוזנרטים במחוז גם מספר רב של פועלים מקצועיים, שהופנו בעיקר לתעשייה כבדה לצורכי הצבא הגרמני. במפעלים שהיו ברדום, בצ'נסטוכובה, בסטרכוביצה, בקיילצה, בקונוב (Kunow), בראדומסקו, בטומשוב, בפיוטרקוב, בסקרז'יסקו ועוד עבדו אלפי פועלים יהודים בעבודות כפייה במפעלים לפלדה, זכוכית, מתכת, טקסטיל, בניית קרונות וכיוצא בזה. בדצמבר 1941 יצאו מדי יום מגטו טומשוב 1,800 איש שעבדו במפעלי טקסטיל ובסדנאות של הוורמכט במפעלי Tischerei Todt; אלפי יהודים מסקרז'יסקו, מסוכדניוב (Suchedniow) ומערים אחרות במחוז עבדו בסקרז'יסקו במפעלים של הקונצרן הגרמני לנשק "האסאג"; באוסטרובייץ שביינטוקשיסקי (Ostrowiec Szewicki) (להלן: אוסטרובייץ) הועסקו יהודים רבים בבתי חרושת ללבנים Jadwigow שהיה בעיר ובמפעלים נוספים במקום שהיו שייכים להאסאג ו-Ton-Industrie. בעיר רדום עבדו יהודים במפעלים לאמאיל, במפעלי פלדה, במפעל לרהיטים ובמפעלים לעיבוד עורות; בפיוטרקוב עבדו יהודים במפעלי זכוכית ו-Hortensja Karo; ברדומסקו עבדו במפעלי מתכת ובמפעל לרהיטים Thonet Mundus. בינדז'יוב עבדו במפעל למתכת, במבשלות בירה, בתחנות קמח ובמפעלים לעיבוד עורות;

²⁸ Rutkowski, "Hitlerowskie", p. 112

²⁹ ראדום, עמ' 228.

בקיילצה עבדו במבשלות בירה ובמפעלים לתעשיות עץ; בצ'נסטוכובה עבדו במפעלי פלדה, יוטה, זכוכית, רהיטים ועוד.³⁰

עד כה אין בידינו קביעה מדויקת של מספר היהודים שעבדו במחנות לעבודת כפייה במחוז רדום עד הגירוש הגדול בקיץ 1942, אולם ברור מעל לכל ספק שמדובר בעשרות אלפי יהודים.

ג. מחנות העבודה במחוז רדום לאחר הגירוש הגדול, בסתיו 1942

המחנות המרכזיים לעבודת כפייה שנותרו במחוז רדום מסתיו 1942 ואילך, לאחר שרוב יהודי המחוז שולחו למחנה המוות טרבלינקה באקציות הגדולות במחוז, היו ברדום, בצ'נסטוכובה, באוסטרובייץ, בבודז'כוב (Bodzechow), בצ'מיילוב, בזאגאצה, בסנדומייש, בסקרז'יסקו, בסטרקוביצה, בטומשוב, בפיוטרקוב ובפיונקי.

1. המחנות בבודז'כוב, בזאגאצה, בצ'מיילוב ובטומשוב

המחנה בבודז'כוב (ליד אוסטרובייץ) הוקם ב-1 באוקטובר 1942, וכ-500 היהודים שהוחזקו בו עבדו בעיקר בבניית קווי מתח גבוה עבור חברה וינאית ששמה Elin. ב-16 בפברואר 1943 חוסל המחנה ועובדיו היהודים הועברו למחנה בסטרקוביצה. המחנה בזאגאצה הוקם ביוני 1942 וחוסל בדצמבר אותה שנה. הוא הופעל מחדש באביב 1943, ועד חיסולו הסופי, ביולי 1943, עבדו בו 300 אסירים יהודים שעסקו בעיקר בהטיית הנהר Czarna Prawa. באוקטובר 1942, לאחר חיסול הגטו בצ'מיילוב, הוקמו במקום שני מחנות עבודה ליהודים: אחד בעיר, בשטחו של מפעל לפורצלן, והאחר על-יד מכרה הברזל Barbara. בשני המחנות, שחוסלו במחצית השנייה של נובמבר 1943, עבדו כ-200 יהודים. ב-4 בנובמבר 1942 הוקם בטומשוב "מחנה עבודה לבעלי מלאכה יהודים". המחנה הזה חוסל ב-5 בספטמבר 1943 והאסירים הועברו לסטרקוביצה ולבליז'ין (Blizyn).³¹

2. המחנות בקיילצה

ב-30 באוגוסט 1942, מיד לאחר הגירוש הגדול של יהודי קיילצה, הוקם בחלק משטח הגטו לשעבר מחנה עבודה ונכלאו בו כ-2,000 יהודים. מקצתם עבדו במתפרות ובסנדלריות בתחום המחנה, והאחרים הועסקו במחצבות, במפעלים למתכת ולחיתוך עץ. באפריל-מאי 1943 חוסל המחנה וכמה קבוצות מקרב האסירים היהודים נשלחו למחנות העבודה בפיונקי, בסקרז'יסקו, בסטרקוביצה ובבליז'ין. היהודים שנותרו בקיילצה עברו סלקציה – הבלתי ראויים נורו בבית העלמין המקומי, 500 יהודים הועברו למחנה סמוך למפעלי "הנריקוב" (

³⁰ Rutkowski, "Hitlerowskie", p. 113; ראדום, עמ' 229 ועמ' 249-245; קראי, המוות בצ'הוב, עמ' 137.

³¹ Rutkowski, "Hitlerowskie", pp. 114-115

(Henrykow), וכ- 400 הועברו למחנה סמוך למפעלי הפלדה "לודביקוב" (Ludwikow). שני מחנות אלה, שהיו סגורים ושמורים היטב, היו שייכים לקונצרן האסאג, וקודם שכלאו אותם חיפשו על גופם של האסירים וגזלו את חפציהם האישיים. בתקופות מסוימות שרר במחנות האלה שלטון אימים. ב"הנריקוב", למשל, הוציאו אנשי הס"ס להורג כ- 150 יהודים בירייה או בתלייה והאסירים עבדו בין 14 ל- 18 שעות ביממה, בלא ימים חופשיים למנוחה. המפעל ייצר עגלות לשלג ואחד היתרונות הגדולים שלו היה שהיו בו מקלחות ובהן מים חמים יומם ולילה וגם האסירים יכלו להשתמש בהן. בימים שהיה המפעל סגור עבדו האסירים בתחום המחנה עצמו, ובמרס 1944 הועסקו בין היתר בסידור משלוחים ענקיים של בגדים שנשלחו ממחנות טרבלינקה ומיידנק. במחנות הנריקוב ולודביקוב קיבלו האסירים מנת מזון יומית שכללה 300 גרם לחם, חצי ליטר מרק דל ונוזל שנחשב לקפה; מי שתש כוחו חוסל בסלקציות שהתקיימו בשני המחנות בלא הרף. ביוני 1944, כשהתקרב הצבא האדום למקום, הועברו האסירים לפשדבושה (Przedborz) והועסקו שם בחפירת תעלות נגד טנקים. מאחר ששני המפעלים חוסלו בסוף יולי 1944 פונו גם המחנות הסמוכים להם והאסירים שנתרו בהם נשלחו לאושוויץ.³²

בקיילצה היה גם מחנה עבודה ליהודים ברחוב קרצ'ובקובסקה (Kerczowkowska), סמוך למפעלי האסאג גראנאט. במחנה הזה, שהוקם ב- 2 בספטמבר 1942, עבדו בין 500 ל- 800 אסירים יהודים ופעלה בו מחתרת יהודית שהיתה בקשר עם המחתרת הפולנית "משמר העם" (Gwardia Ludowa). האסירים היהודים גנבו נשק ממפעלים גרמניים ותכננו לברוח ליערות הסביבה. בעזרת פולנים מז'גוטה (המועצה לעזרת יהודים – Rada Pomocy Zydow - Zegota), שסיפקו למחתרת היהודית תעודות אריות וכסף, ניסתה קבוצת יהודים להימלט ליערות בעזרת הנשק. במהלך הבריחה מן המחנה נהרג המארגן ורק 28 אסירים יהודים הצליחו להגיע ליער. ב- 20 באוגוסט 1944 חוסל המחנה והאסירים שנתרו בו הועברו למחנה הריכוז בוכנוולד.³³

3. המחנה באוסטרובייץ

במחצית השנייה של אוקטובר 1942, לאחר גירוש יהודי אוסטרובייץ לטרבלינקה, הוקם בשטח הגטו לשעבר מחנה עבודה ליהודים. במחנה הזה, שנקרא "הגטו הקטן", רוכזו כ- 700 יהודים ובתוך זמן קצר גדל מספרם לכ- 2,000, בין היתר משום שיהודים רבים, שבמהלך הפינוי הסופי הסתתרו בשטח הגטו, התגנבו אל תוכו. בסוף 1942 הגיע מספר האסירים ב"גטו הקטן" לכ- 3,000 והם עבדו בעיר בחברות הבנייה Oemler, Bauen und Trawers-ו Losch, במפעלי יגר (Jaeger) למלט ולבלוקים, ובעבודות עירוניות כגון קבורת

³² שם, עמ' 116. ראה גם עדות צבי גרפינקל, איו"ש, 033C/4169, עמ' 54.

³³ Rutkowski, "Hitlerowskie", p. 116

מתים ומיון הרכוש היהודי שנותר בגטו לאחר הגירוש. בינואר 1943 נערכה במחנה סלקציה וכאלף יהודים שנתפסו בלא אישורי עבודה הועברו לגטו סנדומייז' ומשם לטרבלינקה. לאחר מכן הוקטן שטחו של "הגטו הקטן" במידה ניכרת והוא פונה סופית בתחילת אפריל 1943. כ- 2,000 האסירים שנותרו בו הועברו למחנה סמוך למפעלי אוסטרוויץ (Ostrowitzer Hochoefa Werke – OHW) ועם הזמן נוספו עליהם 150 יהודים מפיוטרקוב, 150 יהודים מרדום ו- 450 יהודים מפלשוב. ב- 3 באוגוסט 1944 חוסל המחנה. מקצת האסירים נורו במקום והאחרים נשלחו לאושוויץ.³⁴

4. המחנה בסטרקוביצה

המחנה בסטרקוביצה, שהוקם באוקטובר 1942, נבנה תחילה בשטח מטווח ונקרא Julag I. המחנה היה כפוף ישירות למפקד הס"ס והמשטרה של מחוז רדום והיו בו מעל ל- 2,000 יהודים מערים שונות במחוז. 95% מן האסירים היהודים עבדו במפעלי המכרות של סטרקוביצה, שהיו שייכים להאסאג, ואילו מיעוטם עבדו במחנה עצמו, במתפרות וסנדלריות. בקיץ 1943 חוסל המחנה והאסירים הועברו ל-Julag II, שהוקם בתחום המפעלים עצמם. במחנה הזה היו כ- 3,000 אסירים, ובמשך כל זמן קיומו עברו בו למעלה מ- 5,000 יהודים בסך הכל. כ- 7% מאסירי המחנה נספו בשל עבודה קשה, רעב ומגפות, ומקצתם נורו בידי הגרמנים.³⁵ ראובן ז'רנוביצקי הגיע לסטרקוביצה ממחנה העבודה בקייילצה. בעדותו סיפר לימים על התנאים הטובים יחסית שזכו להם האסירים היהודים שנחשבו לוותיקים במחנה לעומת האסירים החדשים שהגיעו במקום אלה שנספו. מאחר שבמפעלים המקומיים עבדו גם פולנים רבים, שבאו מדי בוקר וחזרו לביתם מדי ערב, התפתח במפעלים השונים מסחר זעיר והיהודים רכשו מן הפולנים בעיקר דברי מזון. ז'רנוביצקי סיפר שבתחילה עבד בקבוצה של ארבעה עד חמישה אסירים, שהורידו מן הרכבת קורות פלדה באורך 12 מטרים והעמיסו אותן על גבי עגלות והעבירו אותן לתנורים באחד המפעלים במחנה שייצר פגזים. תנאי העבודה היו קשים ביותר משום שהתבצעה בקור ובשלג, ובשל הלחות אירע לא פעם שהקורות נשמטו מידי האסירים. במחנה היתה משטרה יהודית, אבל אלפי האסירים היהודים נשמרו בידי גרמנים שהיכו בהם בלא רחם ולפעמים התעללו בהם גם מנהלי עבודה פולנים ואף מסרו אותם לשוטרים הגרמנים. ז'רנוביצקי מציין שבשל העבודה הפיסית הקשה והמזון הדל נחלש גופם של האסירים קודם שהסתגלו לעבודה במחנה.³⁶ האסירים היהודים עבדו עשר שעות בשתי משמרות. המחנה שרץ כינים ועקב היעדר תנאי סניטציה מינימליים פרצה במקום מגפת טיפוס קשה. עשרות החולים שרוכזו במרפאה פרימיטיביות נורו במבצעי רצח

³⁴ שם, עמ' 117; "Obozy hitlerowskie na Ziemiach polskich", p. 354.

³⁵ שם, עמ' 467-468.

³⁶ עדות ראובן ז'רנוביצקי, אי"ש, VD/1143, עמ' 20-23.

במקום, ומפקד המחנה נהג לירות בהם במו ידיו. בצריפי עץ שהוקמו סביב המפעלים, התגוררו האסירים היהודים – משפחות, נשים, גברים וילדים. הם חולקו למחלקות עבודה, נספרו בדרך כלל בצאתם לעבוד ונבדקו עם שובם כדי לגלות אם הוציא מי מהם כלים ממקום העבודה או הביא מזון שרכשו מן הפולנים המקומיים.

בלה בולדו היתה בת 12 כשהגיעה באוגוסט 1943 עם משפחתה לסטרנבויצה. היא נלקחה עם הוריה לעבודה במחנה ואחיה, שהיה צעיר ממנה בשנתיים, עבד כרץ במפקדת המחנה. שני אחיה הקטנים יותר נשארו במשך היום בצריפי המגורים. במחנה היו גם סלקציות תקופתיות שבהן חיסלו את החלשים והבלתי כשירים לעבודה. מקצתם הועברו ל-Firlej, שעל-יד רדום, ונרצחו שם. במקום האסירים שחוסלו הובאו למחנה יהודים מפלשוב, מרדום, ממיידנק ועוד, ואלה עבדו במקום עד חיסולו. ערב פינוי המחנה, בלילה שבין 23 ל-24 ביולי, התארגנה קבוצה מקרב האסירים וניסתה לברוח ליער. המחנה היה נתון תחת שמירה קפדנית והואר גם בלילות, ולמרות איומיהם של הגרמנים, שעל כל אסיר שינסה לברוח יוצאו להורג עשרה אסירים, פרצו כ-300 יהודים את גדר המחנה ונמלטו. כ-60 מן הנמלטים נהרגו במהלך הבריחה והיתר נסו ליערות הסמוכים. רוב הנמלטים נהרגו במרדף שארגנו הגרמנים בסיוע יחידות ארמיה קריובה (A.K.), ורק 30 אסירים מתוך 300 האסירים שנמלטו מן המחנה שרדו ביערות הסביבה. האסירים שנותרו במחנה ביום חיסולו נשלחו לאושוויץ, עבר שם סלקציה ונלקחו למחנות שונים בתחום הרייך.³⁷

5. המחנה בסקרז'יסקו

מחנה העבודה בסקרז'יסקו הוקם עוד ב-1939, במפעלים המקומיים לנשק שהועברו לבעלותו של הקונצרן הגרמני האסאג. ראשוני העובדים היהודים במחנה הגיעו בעקבות החטיפות שערכו הגרמנים בסקרז'יסקו, בסוכדניוב ובעיירות הסמוכות זמן קצר לאחר הכיבוש, וכחלק ממכסות העבודה שמסרו היודנרטים לגרמנים. באותה תקופה התרכזה העבודה בהרחבת המפעלים הקיימים, בכריתת היער הסמוך, בבניית כבישים בין המפעלים, בפריקת קרונות וכיוצא בזה. המחנה גדל באפריל 1942 כשהובאו אליו 2,000 יהודים מקייילצה, 500 מכנציני (Checiny), 150 מרדושיצ'ה (Radoszyce) וממקומות אחרים. באוגוסט 1942, לאחר גירושם של רוב יהודי סקרז'יסקו, החל המחנה לפעול כמחנה עבודה סגור ונמסר לפיקודם של מפקד הס"ס והמשטרה ברדום. על-פי שלושת המפעלים במקום חולק המחנה לשלושה מחנות משנה (Werk A, B, C). מחנה A היה הגדול מבין השלושה ושומרים חמושים בנשק אוטומטי הוצבו לשמור על גדר התיל שהקיפה כל אחד מן המחנות. במתחם הכולל של שלושת המחנות היו בממוצע כ-8,000 אסירים ששוכנו ב-46 צריפים

³⁷ Rutkowski, "Hitlerowskie", pp. 117-118; ראה גם עדות ז'רנוביצקי, עמ' 30-32; ראה גם עדות בלה בולדו, איו"ש, VD/469, עמ' 12-14.

עלובים; במשך כל שנות קיומו עברו במחנה כ- 15,000 אסירים יהודים בסך הכל שהגיעו אליו ממקומות שונים. מקצת האסירים נעשו צהובים בשל האדים והחומרים הרעילים שספגו במפעלים לתחמושת וחומרי נפץ במחנה והתמותה בקרבם היתה גבוהה במיוחד. נוסף על כך נרצחו בין 15 ל- 20 אסירים ביום בידי הגרמנים – רוב הנרצחים היו נשים ונערות שעבדו במחנה. העבודה נמשכה בין 14 ל- 16 שעות ביממה, ובימים שבהם לא הספיקו האסירים לייצר את המכסה הקבועה מראש, התארך יום העבודה. מנות האוכל כללו 180 גרם לחם, נזל קפה בבוקר ומרק חמוץ בצהריים. במחנה נערכו לעתים קרובות סלקציות בפקוחן של ועדות מיוחדות. אלה הורכבו מנציגי הנהלת האסאג ומאנשי ס"ס מרדום, ובכל סלקציה חוסלו מאות יהודים שלא התאימו לעבודה. במקומם סיפק הס"ס יהודים חדשים, שהחזיקו מעמד בין שלושה לחמישה חודשים: במרס ובנובמבר 1943 הגיעו טרנספורטים של יהודים מפלשוב; ממיידנק הובאו 1,900 אסירים (ביניהם 700 נשים), מלודז' הגיעו בראשית מרס 1944 כ- 1,600 יהודים, ומשלוחים קטנים יותר הגיעו מקיילצה, מצ'נסטוכובה, משידלובייץ ועוד.³⁸

רנה טאובנבלאט היתה בשנות העשרים לחייה כשהועברה במרס 1943 ממחנה פלשוב למחנה A בסקרז'יסקו. בעדות שמסרה בפולין זמן קצר לאחר השחרור סיפרה טאובנבלאט, שהמחנה היה מוקף גדר תיל ומסביב נראו עציו של היער הסמוך. עם בואה למחנה נראו לה האסירים מוזנחים ומורעבים והם נאלצו לחמם את גופם בניירות.

...במחנה היו עשרות צריפים קטנים ומלוכלכים ובמרכזו היתה עמדה גבוהה של שומרים. המרחק מהמחנה לבית החרושת היה כחמש דקות הליכה, והאסירות, שעבדו בשתי משמרות בנות 12 שעות כל אחת, לוו לעבודה בשוטרים יהודים. האולם בו עבדו היה חשוך ומחניק ורעש המכונות החריש אוזניים. המקום הדיף ריח חריף של שמני סיכה, והאסירות, שעבדו ליד המכונות, נשמרו על-ידי מנהל עבודה גרמני, נציג החברה [האסאג, ש"ב], שלא חדל לתת בהן מבט מאיים. כל אי-דיוק בעבודה התפרש כמעשה חבלה שהסתיים בהכאתן של הפועלות עד לאיבוד הכרתן... הפולניות שעבדו אתנו התייחסו אלינו כאל בעלי-חיים, היכו אותנו ועלבו בנו.³⁹

במהלך שנת 1943 קיבלו האסירים בגדים אחרים; האסירות היו חופשיות ובמחנה עצמו לא היו מסדרים ולא היו עבודות נוספות על אלה שבמפעלים. להערכתה של טאובנבלאט, נמנו הפולנים והיהודים, שהיו ממונים על עבודת האסירות, עם המעמד הנמוך בחברה, רובם היו אנאלפבטים, בעלי כוח וכסף, שהיכו את האסירות ושיסעו בהן כלבים. כמו במקומות אחרים לעגו האסירות הוותיקות לאסירות החדשות, אולם עם הזמן הן לימדו אותן כיצד לקלקל את המכונות כדי להרוויח מעט זמן למנוחה.

³⁸ Rutkowski, "Hitlerowskie", p. 119. על מחנה העבודה בסקרז'יסקו ראה קראי, *המוות בצ'הוב*.

³⁹ עדות רנה טאובנבלאט, אי"ש M-49/242-251.

אירמה לקסברגר, שהיתה באותו מחנה, העידה לימים כי מדי יום ביומו נערך חיפוש מדוקדק על גופם של האסירים ולפעמים עיכבו אותם לשם כך שעתיים לאחר העבודה. תמורת זלוטי אחד, סיפרה לקסברגר, השלים הממונה הפולני את מנת המרק לאסירות היהודיות, מה שלא מנע ממנו גם להכות אותן. בצריפים המלוכלכים היו דרגשים בני שתי קומות; מי שהיו לו קשרים טובים יכול היה לקבל מזרון קש. כלי מיטה לא היו ועל כל דרגש ישנו 12 נשים, ובחורף הריצו אותן, מדי פעם בפעם, ערומות למחצה, על השלג במחנה.⁴⁰

אהרון שוורצברד הגיע בקיץ 1943 ממיידנק למחנה A בסקרז'יסקו. לימים העיד כי במשך כל זמן שהותו במחנה קיבלו האסירים פעמיים ביום יותר מחצי ליטר מרק ו- 250 גרם לחם. במחנה הזה ייצרו בעיקר רימונים ובכל אחד מעשרת הבניינים שבמחנה היו גם מחלקות לייצור כלים, רובים, מעבדה, נפחייה, מטבח, מקלחת ועוד. שוורצברד סיפר שהאסירים שוכנו בבניין אבן גדול, ששימש בעבר מפעל, על דרגשים בני ארבע קומות ועליהם צמר-עץ מלא בכינים.

האנשים צרחו היה מסריח ומחניק, ולמרות שהשירותים היו בבניין עשו הכל את צרכיהם באולם בו ישנו, במיטה, או בקופסאות פח. מי שהלך לשירותים נחשב למשוגע וכולם סבלו ממחלות בשלפוחית השתן. האסירים ישנו בבגדים בהם עבדו, היה חשש מגניבות והצעקות נמשכו בקביעות לאורך כל הלילה, במיוחד בעת החלפת משמרות העבודה.⁴¹

במחנה היו מחלקות שבהן עבדו בשלוש משמרות; כל משמרת חזרה מן המפעל עם מרק, ועל-אף שהיה קר לא חסרו לו קונים תמורת 1.20 זלוטי. כל מי שהיה לו משהו למכור לפולנים, כגון מעיל טוב, השתפר מצבו לתקופת-מה והיה יכול לקנות מנות מזון נוספות. האסירים שחלו נורו בדרך-כלל ביער הסמוך ונקברו בקברים שהוכנו להם מראש. כשנוצר מחסור בפועלים הובאו אסירים יהודים חדשים, כמו אלה שהגיעו באוקטובר 1943 מרדום ואלה שהגיעו בנובמבר 1943 מלודז'. שוורצברד מספר שהגיעה גם קבוצה של יהודים מקרקוב שהביאו אתם מזומנים ודברי ערך ומצבם הגופני לא היה גרוע. היהודים שהגיעו מגטו לודז' המורעב, לעומת זאת, מצבם היה גרוע והם התאוששו רק לאחר שקנו במזומנים שקיבלו ממכירת הבגדים שהביאו אתם לחם ותפוחי אדמה שהיו בסקרז'יסקו בשפע.

שוורצברד עבד על-יד מכונה לעיבוד שבבים – כל שבוע במשמרת אחרת. כדי להתגבר על הרעב ששרר במחנה מכר כמה כתרי זהב מפיו לפולנים שבאו מדי יום למחנה, ומכרו לאסירים היהודים תפוחי עץ, סיגריות, בצל ועוד. עם תחילת החורף, בספטמבר 1943, הועברו האסירים לצריפי עץ, ואף-על-פי שהתנאים השתפרו במקצת עדיין לנו האסירים על קרשים חשופים בקור המציק. במחנה פרצה מחלת טיפוס, אבל מחשש לחייהם נמנעו

⁴⁰ עדות אירמה לקסברגר, איו"ש 0-16/251. וכן עדות אברהם גולד, שם, VD/849, עמ' 25-24.

⁴¹ עדות אהרון שוורצברד, איו"ש 033/1984, עמ' 32-34.

החולים ללכת אל המרפאה ודחו את הקץ עד שהגיעו השומרים ואיתרו אותם. בנובמבר 1943 הוכנסו לצריפים תנורי ברזל, בלא צינורות לחימום, והאסירים התארגנו ואספו כסף לקניית צינורות והבריחו מן המפעל שבו עבדו פחם להסקה. במפעל היו רמקולים שהושמעה בהם מוסיקה קלה ובכל יום בעת ארוחת הצהריים שודרו הודעות לאסירים.

שוורצברד העיד שאת העבודה במפעלים ביצעו האסירים היהודים ואילו חלקם של האסירים הפולנים הסתכם לרוב בנוכחותם בלבד. יחסם של מנהלי העבודה הגרמנים אל האסירים היהודים היה גרוע לאין ערוך מיחסם אל הפולנים, ובניגוד לאסירים היהודים קיבלו הפולנים נוסף על ארוחת הצהריים תלושים שתמורתם ניתן היה לקבל וודקה, סיגריות, שומן, לחם ומוצרים אחרים. את ארוחת הצהריים של הפולנים בישלו בסירים נפרדים, ובניגוד למרק שקיבלו היהודים הכיל המרק של הפולנים בשר והיה סמיך יותר. אלא שרוב הפולנים לא אכלו את האוכל שקיבלו במחנה ומכרו אותו ליהודים, וסחרו אתם גם בסחורות שייצרו במחנה כגון מצתים, מסרקים ממתכת וטבעות.⁴²

בשל המחסור הגובר בידיים עובדות וההפצצות על הרייך הסתמן באביב 1944 שיפור בתנאי חייהם של אסירי מחנה סקרז'יסקו. מנות המזון הוגדלו, במחנה הוקמו בית חולים ומרפאה, הצריפים והמיטות חוטאו, חיסולם של החולים פסק, והאסירים קיבלו תרופות ובגדים חדשים שהיו בעבר של יהודים שנשלחו למחנות המוות.

ביולי 1944 החלו שלטונות האסאג להיערך לקראת פינוי המפעלים והאסירים. ב-30 ביולי נורו במטווח שבמחנה למעלה מ-300 יהודים – כל החולים מבית החולים ורוב האסירים שעורם הצהיב. בלילה הוא ניסו לברוח ליער כ-250 אסירים, אבל רובם נורו בידי שומרי המחנה. הנותרים בחיים לאחר הסלקציה האחרונה סירבו להיכנס לקרונות הפינוי. ב-1 באוגוסט 1944, ולאחר שנציג האסאג הכריז כי האסירים היהודים אינם אלא מכונות עבודה בעיניו, הועברו למעלה מ-4,000 אסירים יהודים למפעלי האסאג בלייפציג, ולמעלה מ-3,000 הועברו למפעלי האסאג בצ'נסטוכובה. קבוצה קטנה של יהודים הושארה בסקרז'יסקו כדי לפרק את המכונות, ובאותו חודש חוסלה גם ההנהגה היהודית (ה-Judenlager) של המחנה.⁴³

6. המחנה בפיונקי

מחנה פיונקי הוקם באוגוסט 1942, בשטחם של מפעלים כימיים שבבעלותו של בית החרושת לחומרי נפץ "קרוש" (Krusz). גם המחנה הזה היה כפוף למפקד הס"ס והמשטרה ברדום והיו בו כ-2,500 אסירים יהודים שהובאו מרדום, מקייילצה, מקוז'ניצה, מסקרז'יסקו

⁴² שם, עמ' 35-45.

⁴³ "Obozy hitlerowskie na Ziemiach ;Rutkowski, "Hitlerowskie", p. 122 polskich", p. 453

ועוד. מאחר שהתמותה במחנה היתה גבוהה במיוחד, נאלצו הגרמנים להשלים את מכסות כוח העבודה היהודי ממחנות עבודה אחרים שהיו חשובים פחות לכלכלת המלחמה הגרמנית. בסוף מאי 1943 הובאו לפיונקי כ- 500 יהודים מן המחנה בקיילצה; בין יוני 1943 ליולי 1944 הובאו כ- 600 יהודים מז'ארקי ומפיוטרקוב; גם מפלשוב הגיעו כמה משלוחים, וכן מספר גדול של יהודים מטומשוב. מאחר שמכסות הייצור היו גבוהות ביחס למספר המכונות, נאלצו האסירים לעבוד לפרקים למעלה מ- 16 שעות ביממה. מנהלי המפעלים ואנשי ס"ס מרדום ביצעו במחנה סלקציות תכופות, ואסירים שלא נמצאו כשירים דיים או חלו בטיפוס, או מי שנחשדו שחלו, חוסלו ביער הסמוך. במפעלים שבמחנה הזה עבדו גם פולנים שכירים שהבריחו אוכל למחנה ומכרו אותו לאסירים היהודים – מה שסייע להם להתגבר מעט על מצוקת הקיום במקום. בראשית 1944 השתפרו התנאים בפיונקי, והאסירים קיבלו מנות מזון מוגדלות ובגדים שהובאו ממיידנק. באותה תקופה נעשו ניסיונות חוזרים ונשנים לברוח מן המחנה. כדי למנוע את הבריחות כרתו הגרמנים את העצים והשיחים ברצועה ברוחב שבעה מטרים סביב המחנה, דבר ששיפר את הראות ואפשר השגחה הדוקה יותר על המחנה. השמירה סביב המחנה תוגברה ועל בגדי האסירים צוירו צורות מגן-דוד מלפנים ומאחור. משהתקרב הצבא האדום, באוגוסט 1944, החלו הגרמנים לפנות את המחנה. השמירה פחתה וקבוצה גדולה של אסירים יהודים ניצלה את המצב ונמלטה ליער. קבוצת המחותרת במחנה היתה בקשר עם הלינה קלצ'בסקה (Kleczewska), יהודייה מקליש (Kalisz) שפעלה מטעם ז'גוטה ומסרה לקבוצה מידע, מסמכים אריים וכסף. בעת פינוי המחנה נשלחו 2,000 יהודים לאושוויץ וכ- 300 נשארו במקום כדי לפרק את הציוד. בסוף אוגוסט 1944 הגיעו למחנה פתאום אנשי ס"ס מרדום, והאסירים הועלו על רכבת בדרכם לצ'נסטוכובה. יחידה של אנשי מחותרת "צבא העם" תקפה את הרכבת בקטע הדרך שבין סקרז'יסקו לקיילצה, אלא שהאסירים לא הבינו שאנשי המחותרת ביקשו לשחררם והגרמנים השתלטו על המצב במהירות. היהודים הובאו לצ'נסטוכובה, הועסקו במשך שמונה ימים בחפירת תעלות נגד טנקים, ואז הועברו למחנה הריכוז אורניינבורג (Oranienburg), שעל-יד ברלין.⁴⁴

7. המחנות בפיוטרקוב

המחנה בפיוטרקוב הוקם ב- 14 באוקטובר 1942, יום לאחר התחלת האקציה שבה חוסלו יהודי העיר. 2,400 היהודים שלא פונו מהגטו נכלאו בחלק קטן של הגטו שנקרא "בלוק", ויחד עם היהודים שהסתתרו הגיע מספרם ל- 3,000. רובם עבדו מחוץ לגטו, במפעלים ובבתי מלאכה גרמניים, וחלק קטן מתושבי ה"בלוק" עבדו בשירותים הפנימיים, במכבסה, במטבח, באספקת מזון, במרפאה וכדומה. בפברואר ובמרס 1943 פונו 550 יהודים למחנה לעבודת כפייה בסקרז'יסקו, וביולי אותה שנה נשלחו מאות אסירים למחנות בליז'ין ופיונקי.

⁴⁴ Rutkowski, "Hitlerowskie", pp. 123-124

ה"בלוק" חוסל ב- 1 באוגוסט 1943; כ- 700 יהודים הועברו למחנה ליד מפעלי הזכוכית Hortensja ו-Karo, ואלף יהודים הועברו למחנה בוגאי (Bugaj), ליד מפעל למוצרי עץ Dietrich & Fischer בעיר. היהודים שנכלאו בבוגאי הועסקו גם בתחנת הרכבת, בפינוי הריסות ובמפעל לייצור לבנים לבנייה, ו- 150 מהם נספו במגפת דיזנטריה שפרצה במחנה. 15 אסירים נורו בהוצאות להורג שהתקיימו מחוץ למחנה בוגאי, ועם פינויו, ב- 22 בנובמבר 1944, הועברו אסיריו למחנות הריכוז בוכנוולד ורוונסבריק. המחנה שליד מפעלי הזכוכית פונה כחודש אחר כך, ב- 28 בדצמבר, וגם מכאן נשלחו האסירים למחנות בוכנוולד ורוונסבריק.⁴⁵

8. המחנות בצ'נסטוכובה

5,000 היהודים שנותרו בצ'נסטוכובה לאחר הגירוש הגדול בתחילת אוקטובר 1942 נכלאו בשטח קטן של הגטו. עם הזמן, בעיקר לאחר חיסול "הגטו הקטן" ביוני 1943, פוזרו היהודים בחמישה מחנות של קונצרן האסאג בצ'נסטוכובה, ורובם עבדו שם עד ששוחרר האזור בידי הצבא האדום, ב- 16 בינואר 1945, כדלקמן:

מחנה Hasag Apparatenbau הוקם ב- 22 בספטמבר 1942, בפרבר סטרדום (Stradom) בעיר צ'נסטוכובה, ועם הקמתו רוכזו בו כ- 3,000 יהודים מפולין, מגרמניה ומאוסטריה, והועסקו בבתי חרושת לרכב ולתחמושת.

מחנה Hasag Rakow הוקם ביוני 1943 בשטח מפעל רקוב לפלדה. במפעל הפלדה במחנה עבדו בין 500 לאלף יהודים מפולין ומסלובקיה.

מחנה Hasag Pelzery הוקם ביוני 1943 בשטח בית חרושת לתחמושת "פלצרי" בעיר. 5,000 היהודים שעבדו בו היו מפולין, גרמניה, אוסטריה וצ'כיה.

מחנה Hasag Warta הוקם בקיץ 1943 בשטח בית חרושת לתחמושת "ורטה". היו בו כ- 3,000 אסירים יהודים מפולין, צ'כיה, סלובקיה, גרמניה והונגריה והם עבדו בבית החרושת.

מחנה Hasag Czestochowianka הוקם במחצית השנייה של 1943 בשטח בית החרושת "צ'נסטוכוביאנקה" לתחמושת ועבדו בו כ- 2,000 יהודים.⁴⁶

מאיר מילשטיין שעבד ב"ורטה" העיד לימים כי במשך חצי שנה לא החליף בגדים ורק הודות ליהודים שהגיעו מגטו לודז' והביאו עמם תיקים גדולים עם בגדים, הצטברו במחסני המחנה בגדים שחולקו לאסירים. גם כאן היו משמרות העבודה בני שמונה שעות, ולאחר העבודה קיבל כל אסיר 200 גרם לחם ופעם ביום מרק. הצפיפות ב"ורטה" היתה קשה, לא היו תנאי

⁴⁵ Rutkowski, "Obozy hitlerowskie na Ziemiach polskich", p. 387; "Hitlerowskie", p. 124. ראה גם פיוטרקוב טריבולנסקי, ספר זכרון, בעריכת יעקב מלץ ונפתלי לאו, תל אביב תשכ"ה, עמ' 799-804.

⁴⁶ מחנות פולין, עמ' 146-147; Rutkowski, "Hitlerowskie", p. 124, ראה גם ספר צ'נסטוכוב, ירושלים 1968, עמ' 131-132.

היגינה, האסירים ישנו על דרגשים, וחרף המפגש עם פולנים, שהגיעו מדי יום לעבודה, שררה תחושה קשה של בידוד.⁴⁷ בסוף יולי 1944, עם חיסול המחנה בסקרז'יסקו, העבירו הגרמנים לצ'נסטוכובה אסירים ומכונות מסקרז'יסקו וקצב העבודה של האסירים הואץ.

אהרון שוורצברד, שהועבר מסקרז'יסקו להאסאג ורטה בצ'נסטוכובה, העיד לימים כי מתוך 3,000 היהודים שעבדו במחנה היו 1,000 נשים, והיחס כלפי האסירים ב"ורטה" היה טוב יותר מן היחס שזכו לו האסירים בסקרז'יסקו.⁴⁸ משה רזיאל שהיה בן 13 כשהועבר מסקרז'יסקו להאסאג רקוב, העיד לימים שב"רקוב" עבד על-יד תנור ליציקת ברזל והיה היהודי היחיד במקום, ועל-אף העבודה הקשה סייעו לו הפועלים הפולנים ונתנו לו מדי פעם בפעם מרק ולחם והודות לכך לא סבל ממחסור קשה במזון.⁴⁹

רות זיידמן, שהיתה אסירה בהאסאג פלצרי, עבדה עם אחותה במפעל שייצרו בו כדורים לרובים. מדי יום ביומו בדקה זיידמן במשך 12 שעות את עובייה, גובהם ומשקלם של הכדורים שנפלו לידיה, תחת עינו הפקוחה של המשגיח התורן שפעם היה גרמני ופעם פולני. בשעת העבודה הופרדו האסירות היהודיות מן הגברים היהודים. ההפסקה היחידה במהלך המשמרת נמשכה עשר דקות בלבד, כדי להתפנות ולהספיק לאכול, והמשמעת במהלך העבודה היתה חמורה כל-כך עד שבגלל כל תנועה חריגה הוענשה האסירה ב- 25 מלקות בגבה.⁵⁰

מעת לעת פרצו במחנות הללו מגפות טיפוס והגרמנים הוציאו להורג אסירים בשטח בית הקברות היהודי בעיר. זמן קצר לפני שחרור האזור הספיקו הגרמנים להעביר מקצת מן האסירים היהודים לבוכנוולד ולמחנות אחרים ברייך, ואת הנותרים שחרר הצבא האדום שהגיע למקום.⁵¹

9. המחנות ברדום

לאחר הגירוש הגדול של יהודי רדום באוגוסט 1942 נותרו במקום כ- 5,000 יהודים. במרכז העיר, בחלק מן הגטו לשעבר, הקימו הגרמנים מחנה עבודה שנקרא "הגטו הקטן" וריכזו בו כ- 3,000 יהודים; במחנה סגור בבית חרושת לנשק בעיר הוחזקו עוד כאלפיים יהודים. בכניסה ל"גטו הקטן" הוצב שלט: "מחנה לעבודת כפייה" והוא היה כפוף ישירות לס"ס. היהודים עבדו במבנים של בית חרושת לבורסקאות "קורונה", שנועדו לשמש מחסנים לרכוש היהודי שנותר בגטו, במפעלי Bauleitung der Waffen SS, שהקימו בניינים חדשים

⁴⁷ עדות מאיר מילשטיין, איו"ש, VD/981, עמ' 20-22.

⁴⁸ עדות שוורצברד, עמ' 48-49. ראה גם עדות ארווין ליברמן, איו"ש, 033C/4191, עמ' 33-29.

⁴⁹ עדות משה רזיאל, איו"ש, VD/1017, עמ' 7-8.

⁵⁰ עדות רות זיידמן, איו"ש, 033/2205, עמ' 29-31.

⁵¹ Rutkowski, "Hitlerowskie", p. 124

ושיקמו בניינים הרוסים למגורים לאנשי הס"ס, ובבתי מלאכה קטנים שבהם עבדו האסירים היהודים בחייטות, בסנדלרות, בשענות, בעבודות מתכת וכדומה.⁵² הגדולים ביותר היו בתי המלאכה לחייטות שבהם נתפרו ותוקנו מדים של הצבא על-פי הזמנות שנתקבלו מן הגרמנים.

מקרב היהודים שנתרו בעיר יצאו מדי יום קבוצות לעבודה בחלקים שונים בעיר, בין היתר בכריית כבול ובפינוי מצבות מבית הקברות היהודי, ובמחצית השנייה של 1943 – בהוצאת גוויות של יהודים שנרצחו במהלך חיסול הגטו ושרפתם.⁵³ כאלף אסירים הועסקו בבתי המלאכה שהועברו ממרס 1943 לבעלות החברה לתעשיות המזרח בע"מ (Ostindustrie GmbH) – "אוסטי" – גוף מונופוליסטי שהתבסס על הרכוש היהודי שנאסף במבצע ריינהרד.⁵⁴ את הביקורת בבתי המלאכה של "אוסטי" ברדום ערך אודילו גלובוצניק (Odilo Globocnik), המנהל הראשון של החברה, שהיה גם ראש המשטרה והס"ס במחוז לובלין. במאי 1943, בשל המחסור בפחם, הקימה חברת "אוסטי" ברדום מפעל לייצור כבול שהשתרע על שטח גדול מחוץ ל"גטו הקטן". במפעל הזה עבדו מדי יום כ- 700 יהודים שיצאו אל מחוץ לגטו ולכן יכלו לקנות מצרכים מן האוכלוסייה הכפרית ולמכרם ליהודים בתוך "הגטו הקטן".

בדצמבר 1942, בינואר 1943, במרס 1943 ובמאי 1943 ביצעו הגרמנים סלקציות והוצאות להורג בקרב 3,000 היהודים שעבדו ב"גטו הקטן" ברדום ורובם פונו לשידלוביץ ולמחנה המוות טרבלינקה. מספר האסירים במחנה שב"גטו הקטן" צומצם לכ- 1,500, ובנובמבר 1943 החלו הגרמנים לחסל חלק מן המחנה, ובבתי המלאכה שהועברו לידי ה- Deutsche D.A.W. – Ausrusetungswerke, נותרו כ- 300 פועלים מקצועיים בלבד. ב- 8 בנובמבר 1943, לאחר סלקציה עקובה מדם שבה נרצחו כמה מאות יהודים, הועברו היהודים מן "הגטו הקטן" למחנה ברחוב שקולנה (Szkolna), סמוך למפעל המתכת Puch Daunker. למחנה הזה הובאו גם יהודים ממחנות אחרים, בין היתר כ- 150 פועלי דפוס יהודים ממיידנק. בינואר 1944 הגיע מספר האסירים במחנה ל- 2,500, ובמרס 1944 – ל- 3,000 נפש. המחנה בשקולנה עמד בשטח פתוח, מרוחק מבתי העיר, ותקופה ארוכה התגוררו האסירים בארבעה צריפים גדולים במיוחד שבהם היו גם בתי המלאכה. ב- 1944, בשל גידול מתמיד במספר האסירים, נבנו ברחבת המחנה שני צריפים נוספים שהובאו ממיידנק, והמחנה כולו גודר בשתי גדרות תיל. מיום הקמת המחנה עד הפיכתו לשלוחה של מיידנק שמרו עליו אוקראינים מיחידת העזר של הס"ס שישבה ברדום. מינואר 1944, משנעשה המחנה

⁵² שם, עמ' 125.

⁵³ Sebastian Piatkowski, *Oboz Pracy Przy ul. Szkolnej wRadomiu (1942-1944)*, Zeszyty Majdanka 1998, vol. 19, p. 42

⁵⁴ בנדר, "פרודוקטיביזציה", עמ' 90-93.

לשלוחה של מיידנק, הוחלפו השומרים האוקראינים ביחידת שמירה שנשלחה מלובלין. רק במקרים חריגים נכנסו האוקראינים לתחום המחנה וליוו את קבוצות האסירים שיצאו לעבודה ושמרו על המחנה מחוץ לגדרות.⁵⁵

ביולי 1944 היו במחנה שקולנה ברדום כ- 3,500 אסירים יהודים, רובם צעירים בני 30 ומטה – רובם בעלי מלאכה. הם חולקו לשתי קבוצות עיקריות; באחת היו פועלים שהועסקו בעבודת כפייה במפעל הנשק ברדום שבו ייצרו רובים מסוג מאוזר ואקדחים מתוצרת פולנית (לפני המלחמה) מסוג Vis. המפעל לנשק היה שייך ל-Steyer Deimler Puch A.G. והאסירים עבדו בו בשתי משמרות, כל אחת בת 12 שעות. במפעל שררה אווירת טרור, האסירים עבדו תחת שמירה צמודה, נאסר עליהם לנהל שיחות ונקבעו להם מכסות עבודה גבוהות במיוחד. פועל שלא הצליח למלא את המכסה היומית הושאר לעבודה במשמרת הבאה, והפועלים שלא עמדו בדרישות יותר מפעם אחת נכללו בסלקציות שעשו הגרמנים במחנה.

קבוצת האסירים האחרת בשקולנה הועסקה בבתי המלאכה לחייטות ולסנדלרות ובמרחק מה מן המחנה היו גם בתי דפוס. לאחר חיסול הגטו בוורשה הובאו למיידנק פועלי הדפוס מוורשה ועם הזמן הועברו למחנה בשקולנה. זו היתה קבוצה של 100 עד 115 יהודים שהותירו רושם מזעזע בשל מצבם הגופני הירוד, על-אף שכל אסירי המחנה סבלו מרעב ומתנאי עבודה קשים.

במחנה בשקולנה התקיים שיתוף פעולה בין האסירים לבין פעילי מחתרת של הבונד שלאחר המרד בגטו ורשה מצאו מסתור בצדה הארי של העיר. שיתוף הפעולה הזה התאפשר הודות לפייגה פלטל מיידיז'יצקה (Peltel-Miedzyrzecka), יהודייה סוציאליסטית, ששמה המחתרתי היה ולדקה. לפני המרד בגטו ורשה פעלה בתור מקשרת בין הארגון היהודי הלוחם לבין חברי המחתרת בגטו צ'נסטוכוב, וכשהגיעה לרדום בתחילת 1944 יצרה קשר עם פועלי הדפוס היהודים במחנה. בביקורה הראשון במחנה הביאה לאסירים בשקולנה 10,000 זלוטי לסייע ליהודים העניים שבמחנה והורתה להם להכין רשימה מלאה של כל האסירים. בקיץ 1944 ביקרה ברדום בפעם האחרונה והצליחה להעביר בתוך כיכר לחם 50,000 זלוטי ומסמכים מזויפים לכמה אסירים.⁵⁶

בראשית מרס 1944 העבירו הגרמנים מקצת מן האסירים למיידנק, וביוני 1944, עם התקרבות החזית הסובייטית, החליטו הגרמנים לפנות את המחנות במחוז רדום ובכלל אלה את המחנה בשקולנה. ב- 26 ביולי 1944 בא הפינוי בהפתעה גמורה ל- 3,500 האסירים היהודים שהיו במחנה. לטור המפונים צורפו גם כ- 500 יהודים ממחנות אחרים בסביבה

⁵⁵ Piatkowski, *Oboz Pracy Przy*, pp. 43-44

⁵⁶ שם, עמ' 45-46.

ובמשך שלושה ימים הוצעדו כולם ברגל עד שהגיעו לטומשוב מזובייצק. הפינוי, שנעשה בנסיבות קשות במיוחד וזכה לכינוי "צעדת המוות", בוצע בידי אנשי ס"ס מצוות השמירה של המחנה ברדום, והצעידה נמשכה בלא הפסקות ועל האסירים נאסר לקבל מים מן האוכלוסייה המקומית בדרך. מי שלא עמדו בקצב ההליכה שיסעו בהם כלבים ויהודים רבים נרצחו בצדי הדרך או ביערות הסמוכים. בטומשוב חולקו האסירים לשתי קבוצות וכעבור כמה ימים, ב-6 באוגוסט 1944, נשלחו בשני טרנספורטים לאושוויץ.⁵⁷

10. המחנה בבליז'ין

שמו הראשון של המחנה בבליז'ין היה: SS und Polizeifuehrer Radom Arbeitslager Blizyn. המחנה הוקם ב-8 במרס 1943 בשטח ששימש בעבר מחנה לשבויים סובייטים. לאחר חיסולם של השבויים הובאו למקום פולנים ויהודים שרוכזו בשני מחנות נפרדים.⁵⁸ במחנה ליהודים היו כ-4,000 אסירים, ובכללם למעלה מ-1,000 נשים, ובמחנה לפולנים היו כ-1,000 אסירים. במשך כל תקופת קיומו של המחנה עברו דרכו למעלה מ-10,000 יהודים שהגיעו מרדום, מפיוטרקוב, מטומשוב, ממיידנק, מלודז', מנובה מיאסטו (Nowe Miasto), מפלוצק (Plock), מאוסטרובייץ ומצ'נסטוכובה, וגם יהודים מאוסטריה, מגרמניה וכמה מאות מברית-המועצות, מאזור סמולנסק. המחנה נתחם בשתי גדרות תיל מקבילות במרחק שלושה מטרים זו מזו, ובין הגדרות הוצבו מגדלי שמירה של אנשי הס"ס. במחנה היו בתי מלאכה גדולים לחייטות, לסריגה, לסנדלרות, להלבשה תחתונה ולמיון בגדים של יהודים שנספו במחנות או בגטאות. האסירים הלא-מקצועיים עבדו במחצבות "גוסטקוב" (Gostkow), כקילומטר וחצי מן המחנה. בבתי המלאכה שבתוך המחנה ייצרו האסירים ביגוד והנעלה לוורמכט – מכנסיים, מעילים, צעיפים, נעלי לבד, בגדי הסוואה, לבנים לחורף וכן גם רהיטים, נעלי עץ ועוד. כל התוצרת שיוצרה במחנה נשלחה לרדום. בתי המלאכה שהוקמו במחנה, שהיו שייכים לחברת "אוסטי", הועברו בפברואר 1944 לידי ה-D.A.W., והמחנה הפך ממחנה לעבודת כפייה למחנה משנה של מחנה הריכוז מיידנק ושמו בליז'ין (KL Blizyn).⁵⁹ שמאי קיזלשטיין, יהודי מביאליסטוק, הגיע ממיידנק לבליז'ין בקיץ 1943 והוא בן 18. לימים כתב בעדותו את הדברים האלה:

...לבד מהרעב והעינויים ה"רגילים" נהגו הגרמנים להיטפל לאנשים בתואנות שונות. זמן קצר לאחר בואנו לבליז'ין מצאו אצל צעיר יהודי ביאליסטוקאי פרוסת לחם "לא מקומית" והיתה זו סיבה מספקת לגזור עליו דין מוות. הריצו אותו על-פני כל המחנה כדי שהכול יווכחו מה צפוי למי שהשיג פרוסת לחם מבחוץ, לאחר מכן ירו בו קברוהו עודו חי... הסמרטוטים שהולבשו עלינו במיידנק התפוררו בינתיים על גופותינו ואפשר היה לראות

⁵⁷ ראדום, עמ' 243-251; Rutkowski, "Hitlerowskie", p. 125; Piatkowski, Oboz ;Pracy Przy, pp. 47-48.

⁵⁸ "Obozy hitlerowskie na Ziemiach polskich", p. 108

⁵⁹ שם, עמ' 109; Rutkowski, "Hitlerowskie", pp. 126-127.

אנשים מצוננים וחולים קשה... יום היו מוציאים גוויות לעשרות מ"צריף החולים" והאוכלוסייה במחנה נדלדלה מאוד. בשלב מסוים החליטו הגרמנים להדביר את המגיפה שהגיעה אכן לקיצה לאחר חיטויים יסודיים וחרפים... מכאן ואילך שונה שם המחנה... ככל שהיה לנו רע לפני כן נעשה גרוע יותר במצב החדש. קודם כל ה"מסדרים". אלו נעשו ארוכים ומתישים יותר בלי להתחשב בכך שלאחריהם היו מריצים אותנו לעבודה כבעבר... הטענת אבנים בקרונות זאת היה עבודתנו במחצבה... רבים-רבים לא עמדו במאמץ הנורא וקרו לקראת מותם...⁶⁰

בינואר 1944, בעקבות ההכנות לחיסול מחנה מיידנק, הובאו לבלז'ין צריפי העץ שפורקו במיידנק; על אחד הקרשים נמצאה כתובת ביידיש בזו הלשון: "ב-3 בנובמבר [1943] נרצחו במיידנק 20 אלף יהודים. יוסף רוזנברג מקיילצה."⁶¹

מפברואר 1944 ואילך מיתנו הגרמנים את המשטר הנוקשה במחנה בשל הדרישה להגביר את ניצול כוח העבודה היהודי במחנות. סלקציות בוצעו לעתים רחוקות יותר, מנות המזון שופרו ולאסירים ניתנו תרופות. במשך כל זמן קיומו של המחנה נעשו בו ניסיונות בריחה רבים ומקצתם עלו יפה. את האסירים שנתפסו חיסלו אנשי הס"ס לעיני כל האסירים. זמן קצר לפני חיסולו הסופי של המחנה הצליחה קבוצת אסירים להימלט ליערות הסביבה ולהסתתר בהם עד שחרור האזור בידי הצבא האדום, בינואר 1945.

בחורף 1943-1944 הוחזקה ביישוב שבקרבת המחנה קבוצת יהודים בבניין בית-הספר המקומי תחת שמירה קפדנית של אנשי ס"ס. הקבוצה הזאת נמנתה עם קבוצה מיוחדת של יהודים שנשלחו לטשטש את עקבות הרצח שביצעו הגרמנים בשטחי המחוז, כחלק ממבצע שקיבל את שם הצופן "מבצע 1005".⁶² היהודים האלה, שעסקו בהוצאת הגופות מן הקברים ההמוניים ובשרפתן, חוסלו במאי 1944. בתחילת יוני 1944 נשלחו אסירות יהודיות ממחנה בליז'ין לנקות את בניין בית-הספר ביישוב. הן מצאו שם מסמכים, תצלומים ובגדים מגואלים בדם, והקירות היו מכוסים בכתובות ביידיש – שמות, כתובות מגורים וכיוצא בזה. בין הבגדים שנמצאו בבית-הספר ונשלחו לבלז'ין היו גם בגדיהם של האסירים מ"מבצע 1005", שנוקבו בכדורי הגרמנים.

כשהתקרבה החזית לאזור, במחצית השנייה של יולי 1944, החלו הגרמנים לפנות את המחנה וב-30 ביולי הועברו כל 4,000 האסירים היהודים לאושוויץ. במחנה נשארו 41 אסירים, ביניהם חמש נשים, שהועסקו בפינוי המקום עד שגורשו, בסתיו 1944.⁶³

⁶⁰ שמאי קיזלשטיין, "במחנה העבודה בליז'ין", *ילקוט מורשת נ' (ניסן תשנ"א)*, אפריל 1991, עמ' 199-200. ראה גם עדות רחל דימנט, איו"ש, 03/6938, עמ' 34-45.

⁶¹ Rutkowski, "Hitlerowskie", p. 126

⁶² בעניין הזה ראה שרה בנדר, *מול מוות אורב*, תל אביב 1997, עמ' 292-293.

⁶³ Rutkowski, "Hitlerowskie", p. 127

סיכום

בכל הקשור לעבודת כפייה במחוז רדום בתקופת הכיבוש הגרמני יש להבחין בין עבודות הכפייה שביצעו היהודים עד הגירושים הגדולים של יהודי המחוז, בקיץ-סתיו 1942, לבין העבודות במחנות לעבודת כפייה במחוז שהועסקו בהם יהודים גם לאחר הגירושים, עד שפינו הגרמנים את המחנות בעצמם, או עד שחרורו של אחרון המחנות בידי הצבא האדום, בינואר 1945.

כאמור, מראשית הכיבוש חטפו אנשי ס"ס וגסטפו נשים וגברים יהודים ברחובות הערים וגייסו אותם לעבודות מאולתרות במקומות הכבושים. בעבודות האלה, שקיבלו עם הזמן ציביון מסודר, בעיקר בשל התערבותם של היודנרטים במקומות שבהם היתה קהילה יהודית, הועסקו מדי יום אלפי יהודים. הפועלים היהודים, שיצאו בכפייה לעבודה בבוקר, שבו ברובם אל בתיהם לעת ערב, חוץ ממי שעבדו במקומות מרוחקים. אלה נשארו זמנית במקומות עבודתם וכשהושלמה המלאכה חזרו רובם לבתיהם. חרף השכר הזעום הבטיחה העבודה הזאת את קיומם של היהודים, בייחוד עניי הקהילה, ואלפי הפליטים ואלה שבשל המעברים ממקום למקום נותרו חסרי כל.

שלא כמו בגטו לודז' למשל, שנסגר באפריל 1940, וכדי למנוע את מותם של היהודים מרעב הוקמו בו מפעלים והתפתחה בו רשת ענפה של עבודה, או כמו בגטאות וילנה וביאליסטוק בחבלים המזרחיים, שבהם דאגו ראשי היודנרטים להפוך את הגטו למעין מחנה עבודה כדי למנוע את האקציות ואת הגירושים למחנות המוות, הרי שברוב הגטאות במחוז רדום, שהוקמו רק באביב-קיץ 1941, לא היה גורם יהודי במקום שיפעל לעשותם ריכוזים של כוח עבודה. כנראה משום שבמחוז כבר פעלה רשת של מחנות עבודה סביב מפעלים שהיו קיימים במחוז עוד לפני המלחמה, וגם לאחר הקמתם לא נסגרו רוב הגטאות הרמטית והודות לקשר עם האוכלוסייה הפולנית הצליחו להשיג מזון, דבר שהביא להקלה, ולו זמנית; יהודי מחוז רדום גם היו פטורים באביב-קיץ 1942 מן החשש מפני אקציות וגירושים, לעומת הגטאות במזרח שהיו נתונים לחשש הזה מיד עם הפלישה בקיץ 1941.

במחצית השנייה של שנת 1942, כשהוחלט בברלין לשלוח גם את יהודי מחוז רדום למחנות המוות טרבלינקה וסוביבור, כחלק ממבצע ריינהרד, לא היה לשום מפקד גטו במחוז בשום רשות מנהלית אינטרס כלשהו לטעון שהגטו שלו הוא גטו עובד למען המאמץ המלחמתי של הרייך ויש לדחות את פינוי תושביו, כפי שטענו באותם ימים כמה ממונים על הגטאות במזרח, או הגטו בלודז' ואפילו בוורשה. הוויכוחים בסוגיה הזאת התגלעו בין הצבא הגרמני ובין הס"ס ונגעו לניצול כוח העבודה היהודי בכל תחום הגנרלגוברנמן. באשר למחוז רדום – מתוך קרוב ל-400 אלף יהודים שהיו במחוז בסוף 1941 הותירו הגרמנים בראשית 1943 בין 20 ל-30 אלף יהודים כדי להוסיף ולנצלם למען תעשיית המלחמה של גרמניה הנאצית.

היהודים האלה הועסקו במשך שנתיים נוספות במחנות שהוקמו ברובם סביב מפעלים במחוז, מפעלים שנרכשו בידי קונצרנים גרמניים פרטיים, כגון "האסאג" ו"הרמן גרינג ורקה" (H.G. Werke). במחנות האלה, שהעסיקו גם פולנים מקומיים, עבדו האסירים היהודים בתנאי משטר ומחיה קשים מנשוא ומקצתם הועברו ממחנה אחד למשנהו, הן למחנות בתחום הגנרלגוברנמן עצמו והן בתחום הרייך. הדעת נותנת שהאינטרס הגרמני להוסיף ולנצל את כוח העבודה היהודי לצורכי הצבא הגרמני הוא שהחזיקם בחיים, ושיעור לא מבוטל של מי שהיו במחנות לעבודת כפייה סמוך לשחרור נותרו אפוא בחיים עד קץ המלחמה.

מקור: השואה הסטוריה וזיכרון, ספר יובל לישראל גוטמן, שמואל אלמוג, דניאל בלטמן, דוד בנקיר, דליה עופר, עורכים, יד ושם, ירושלים 2002, עמ' 105-132.